



Universiteit
Leiden
The Netherlands

Gevangenis of toevluchtsoord? Vrouwen en de Rijkswerkinrichtingen in Nederland 1886-1934

Weevers, M.H.A.C.

Citation

Weevers, M. H. A. C. (2025, January 28). *Gevangenis of toevluchtsoord?: Vrouwen en de Rijkswerkinrichtingen in Nederland 1886-1934*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4178208>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4178208>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk 3. De maatschappelijke context in Nederland in de negentiende en begin twintigste eeuw

De levens van de vrouwen die tussen 1886 en 1934 in een RWI belandden, speelden zich grofweg af in de periode tussen het tweede kwart van de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw. Dit was een tijd van grote politieke, economische, demografische en sociale veranderingen. Deze zouden na aanvankelijke ontwrichting uiteindelijk leiden tot een verbetering van de levensomstandigheden van steeds meer mensen.

Hoe beïnvloedden staatsvorming, democratisering, ontwikkelingen in de wetenschap en het streven naar emancipatie het dagelijks leven van vrouwen aan de onderkant van de samenleving? Welke kansen, maar ook welke ernstige sociale problemen, brachten de industrialisatie en sterk toegenomen urbanisatie met zich mee? Welke aanpak stelden overheden, autoriteiten en andere vertegenwoordigers van de opkomende hogere en middenklassen daartegenover en hoe onderbouwden zij die? De beantwoording van deze vragen staat centraal in dit hoofdstuk dat start met een voorbeeld over hoe een arme vrouw als Wiegertje Postema, die zich niet altijd naar de normen van die tijd had gedragen, zich staande probeerde te houden in een veranderende context.

3.1 ‘De hoop is duister maar het beste zullen wij blijven hopen...’: Wiegertje Postema

Op 1 november 1888 veroordeelde de rechtbank van Heerenveen Wiegertje (of Wichertje) Postema tot opzending naar de rijkswerkinrichting te Veenhuizen voor één jaar en vijf maanden. Zij was betrapt op bedelarij. Wat was de reden dat Wiegertje tegen het einde van de negentiende eeuw in een rijkswerkinrichting belandde?

Wiegertje was 53 jaar eerder, in 1835, geboren in Groningen als dochter van de 25-jarige sjouwer Derk Postema en de 18-jarige Hinderien Klok. Moeder Hinderien overleed vierenhalf jaar later waarop Wiegertje met haar vader en haar anderhalf jaar oudere zus Metje achterbleef.³²⁶ In 1856 beviel Wiegertje, 20 jaar oud, ongehuwd en geregistreerd als ‘dienstmeid’, in Veendam van dochter Frederika.³²⁷ De aangifte van de geboorte geschiedde in het bijzijn van Frederik Bosman en zijn 25-jarige zoon Jan, beiden arbeider van beroep. Met laatstgenoemde, waarschijnlijk de vader, trad Wiegertje twintig dagen later in het huwelijk. Dochter Frederika was toen al overleden. De jaren daarop kreeg het echtpaar nog vijf kinderen. Echtgenoot Jan Bosman verdiende in de tussentijd afwisselend de kost als vuilnismenner, voermansknecht en arbeider.

In 1866 sloeg het noodlot toe. Op 2 juli stierf zoon Hindrik op vierjarige leeftijd, een dag later dochter Dina (zes jaar oud) en zes weken later Wiegertjes’ man Jan.³²⁸ Wellicht dat deze sterfgevallen het gevolg waren van de cholera-epidemie. Deze zorgde in 1866 in Groningen voor meer dan 1051 doden, waarvan het merendeel onder arbeiders en

³²⁶ Archief Groningen, overlijdensregister 1839, aktenummer 464.

³²⁷ Archief Groningen, geboorteregister 1855, akte 295. Het beroep op de huwelijks-, geboorte- of overlijdensaktes vermeldt betreft een momentopname omdat veel mensen en vooral vrouwen nogal eens wisselden van beroep of betrekking. Zie Evelien Walhout en Frans van Poppel, ‘De vermelding des beroeps: een ijdele formaliteit?’ *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29:3 (2003) 301-332.

³²⁸ Archief Groningen, overlijdensregister 1866, respectievelijk akte 845, 898 en 1676.

ambachtslieden.³²⁹ Wiegertje bleef achter met drie zonen van tien, negen en twee jaar oud. Vier jaar later, in 1870, beviel zij van Derk Postema. Een controleur van het Academisch Ziekenhuis Groningen deed de aangifte.³³⁰ Hoe het haar daarna verging, vermelden de annalen niet. Gemakkelijk zal zij het echter niet gehad hebben als weduwe met vier kinderen, waarvan één bovendien buitenechtelijk geboren. Dat laatste betekende dat zij niet alleen de steun en het inkomen van een partner moest ontberen, maar waarschijnlijk ook te maken kreeg met vooroordelen.³³¹ Aangiftes gedaan door een ‘professional’, een vroedvrouw of arts of (zoals in het geval van Wiegertje) een controleur van het ziekenhuis, duiden meestal op sociale isolatie van de moeder.³³² Het betekende ook vaak dat er sprake was van een moeizame en langdurige bevalling: Nederlandse vrouwen wendden zich alleen in uiterste nood tot een ziekenhuis. Deze waren meestal slecht uitgerust voor bevallingen en vooral bedoeld voor klinisch onderwijs.³³³

Vermoedelijk was Derk niet het gevolg van een bestendige relatie omdat het dan meer voor de hand had gelegen dat de vader de aangifte had gedaan. Het is mogelijk dat Wiegertje zich af en toe met mannen inliet om in het onderhoud van haar en haar kinderen te voorzien. Voor sommige arme vrouwen vormde seksuele dienstverlening een aanvullende inkomstenbron in tijden van krapte.³³⁴ Dat Wiegertje moeite had om te overleven, blijkt uit het feit dat zij voordat zij in 1888 in het inschrijfregister van de RWI opdook al diverse malen in Veenhuizen (toen nog bedelaarsgesticht) vertoefd had.³³⁵

Nadat Wiegertje in 1890 haar straf in de RWI had uitgezeten, stond zij binnen vier weken alweer voor de rechtbank van Heerenveen met als gevolg dat zij een tweede maal in de RWI terechtkwam. Maar ditmaal ontving zij tijdens haar verblijf een brief van haar zoon Jacobus die na lange afwezigheid terug in Groningen was.

Geliefde moeder, ik ben hier lelijk aan het sukkelen want het een is nog niet weg of het andere kome weer. Ik loop doorloopt naar de dokter toe, maar ik geloof dat ik woensdag naar het hospitaal toe ga, want op mijn kosthuis kan ik toch ook langer niet zo blijven al hoewel de mensen zeer goed voor mij zijn want wat ik vraag dat kan ik krijgen. Maar in het hospitaal heb ik mijn geregelde behandeling veel nieuws weet ik verder niet als dat ik graag wou moeder dat u weer bij ons was dan konden wij een genoeglijk leven lijden ten minste als ik nog een beetje in het leven mag blijven, maar de hoop is duister maar het beste zullen wij blijven hopen. Moeder ziet of gij niet vrij

³²⁹ Pim Kooij, ‘Cholera in Groningen’, *Groniek* 195 (Groningen 2012) 153-167, aldaar 160–161.

³³⁰ Archief Groningen, geboorteregister 1870, akte 1201.

³³¹ Jan Kok, Frans van Poppel en Ellen Kruse, ‘Mortality among illegitimate children in mid-nineteenth-century The Hague’ in: C.A. Corsini and P.P. Viazzo eds., *The decline of infant and child mortality. The European experience, 1750-1990* (1997) 193-211, aldaar 202.

³³² Kok e.a., ‘Mortality among illegitimate children’, 199; Evelien Walhout, *An infants’ graveyard? Regio, religion and infant mortality in North Brabant, 1840-1940* (Dissertatie Universiteit Tilburg 2019) 181.

³³³ Kok e.a., ‘Mortality among illegitimate children’, 199; M.J. van Lieburg and Hilary Marland, ‘Midwife regulation, education, and practice in the Netherlands during the nineteenth century’, *Medical History* 33:3 (1989) 296-253, aldaar 313-314.

³³⁴ Margo de Koster, ‘Prostitutie en politie in Antwerpen, eind negentiende- begin twintigste eeuw’, *Heemkunde* 8:31 (2018) 39-51, aldaar 49-50.

³³⁵ Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Justitie [periode 1876-1914], toegang 2.09.05, inventaris 2318 (gratieverzoek Wiegertje Postema, februari 1892).

kunt komen het kostgeld wat Derk en ik bij een ander geven, kunt gij wel mee van eten, dan zijn wij bij elkander, want Derk verdient 7 of 9 gulden en mijn pensioen dan kunnen wij goed bestaan, u kunt ook wel begrijpen moeder na 12 jaar weg geweest te zijn [mogelijk zat hij in het leger tijdens de Atjeh oorlog, waar Nederland tussen 1873 en 1914 in verwickeld was] hoe ik naar uw verlang en ik hoop en wens dat god mag geven alsdat uw spoedig in de nabijheid van uw kinderen moogt zijn dat is uw zoon zijn beste wens, gegroet van uw liefhebbende zoon J.H. Bosman.³³⁶

Met verwijzing naar bovenstaande brief diende Wiegertje in 1892 met succes een gratieverzoek in. Hierin sprak zij de wens uit zich 'te mogen vleien in de goedgunstigheid van Hare Majesteit'. De commissaris van de politie in Groningen achtte het aannemelijk dat zij met het inkomen van haar kinderen kon rondkomen. RWI-directeur Beek was zeer over haar te spreken: zij gedroeg zich altijd 'uitmuntend en vlijtig, heeft nimmer straffen ondergaan zodat kan worden aangenomen dat zij in de maatschappij terugkerend zal trachten zich buiten de gestichten te houden'.³³⁷

Hoewel Jacobus zeven maanden nadat Wiegertje de RWI in 1892 had verlaten stierf, slaagde zij er inderdaad in zich 'buiten de gestichten te houden'.³³⁸ Mogelijk woonde zij enige tijd bij haar zoon Derk in, die een jaar later trouwde en een groot aantal kinderen op de wereld zou zetten. In dit huishouden was een extra paar handen wellicht zeer welkom. Zoals Rik Vercammen aantoonde in zijn studie naar oudere vrouwen in Antwerpen in de negentiende eeuw, droegen oudere weduwes (al dan niet tijdelijk) vaak bij aan het huishouden van hun getrouwde kinderen. In ruil voor onderdak pasten zij bijvoorbeeld op de kinderen of hielpen in het huishouden.³³⁹ Wiegertje overleed in 1916 op 81-jarige leeftijd in het Diaconiegasthuis van Groningen.³⁴⁰

Bovenstaand voorbeeld roept vele vragen op: wie zorgde voor Wiegertje en haar zusje na de dood van haar moeder? Haar vader moest ongetwijfeld werken om in hun levensonderhoud te voorzien. Waren er verwanten of burenen die konden inspringen of besteedde hij hen uit in een arm- of weeshuis? Tot laat in de negentiende eeuw was naar schatting acht á elf procent van alle kinderen onder de 20 jaar half wees. Weeshuizen waren primair bedoeld voor jonge kinderen die beide ouders verloren hadden en geen familie hadden, maar er ontstonden ook instituties speciaal voor half wezen.³⁴¹ Hoe redde Wiegertje zich, toen zij na het overlijden van haar man achterbleef met drie kleine kinderen, waarvan de jongste slechts twee jaar oud was? Als een arbeider in die tijd overleed, waren zijn vrouw en kinderen meestal aangewezen op de schamele verdiensten die straatventen of huishoudelijk werk konden

³³⁶ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2318.

³³⁷ Ibidem.

³³⁸ Overlijdensregister gemeente Groningen 1892, akte 912.

³³⁹ Rik Vercammen, *Eigen boontjes doppen? Oude vrouwen te Antwerpen in het midden van de negentiende eeuw* (MA thesis Vrije Universiteit Brussel 2005) 73–80.

³⁴⁰ Waarschijnlijk Diaconie Gasthuis "Avondrust" in Groningen, zie J. Everts, *Gids voor maatschappelijk hulpbetoon in Nederland* (Zeist 1933) B 109.

³⁴¹ Hanna Solinge, Evelien Walhout en Frans van Poppel, 'Determinants of institutionalization of orphans in a nineteenth-century Dutch town' *Continuity and Change* 15:1 (2000) 139-166, aldaar 142.

genereren.³⁴² Gingen de oudste twee van tien en negen jaar oud uit werken om het gezinsinkomen aan te vullen? Ontving zij armenzorg? En hoe was dat vier jaar later, toen zij ongehuwd beviel van zoon Derk? Verspeelde zij daarmee de ondersteuning van eventuele verwanten en burens of aanspraak op armenzorg omdat zij niet langer behoorde tot de ‘waardige’ armen? Waarom werd zij beide keren 60 kilometer verderop in Heerenveen tot de RWI veroordeeld, terwijl haar leven zich voornamelijk in Groningen afspeelde? Een concreet antwoord op deze vragen is moeilijk te vinden. Het is wel mogelijk een uitspraak te doen over de opties die vrouwen hadden, aan de hand van de maatschappelijke context van de periode waarbinnen Wiegertjes leven en dat van haar lotgenoten zich afspeelde. Deze context beschrijf ik in de hiernavolgende paragrafen. Paragraaf 3.2. handelt over de politieke en economische context waarna in paragraaf 3.3. de urbanisatie aan de orde komt. In paragraaf 3.4. staan de ‘sociale kwestie’ en het beschavingsoffensief centraal en de gevolgen daarvan voor de aanpak van armoede, onzedelijkheid, drankmisbruik en kleine criminaliteit.

3.2 Politieke en economische ontwikkelingen: staatsvorming en moderne economische groei

Twee decennia voor de geboorte van Wiegertje kwam de Bataafs-Franse periode ten einde. Onder Willem I die in 1815 aan de macht kwam, werd de eenheidsstaat, erfenis van de Fransen, verder uitgebouwd. De politieke macht lag bij het centrale gezag in Den Haag en er kwam een uniform belastingstelsel voor het hele rijk.³⁴³ Diverse maatregelen moesten industrie en handel stimuleren. Investerings in de infrastructuur, in kanalen en rijkswegen, verbeterden het transport over water en land.³⁴⁴ Het cultuurstelsel dat Johannes van den Bosch op Java invoerde leverde de Nederlandse staat veel geld op.³⁴⁵

Na enkele decennia van economisch herstel vanaf 1820 volgde na 1840, het jaar dat Wiegertje haar moeder verloor, opnieuw een periode van stagnatie.³⁴⁶ Een mislukte aardappeloogst leidde tot een sterke stijging van de prijzen van voedingsmiddelen midden jaren veertig met als gevolg diverse voedselrellen. Deze rellen, gecombineerd met de politieke onrust in de omringende landen, gaven de aanzet tot de befaamde grondwetsherziening van Thorbecke in 1848. Deze legde de basis voor een parlementaire democratie en maakte een einde aan de soevereine macht van de koning.³⁴⁷ Een groot deel van de ‘lange negentiende eeuw’ was het kiesrecht voorbehouden aan mannen die een zeker bedrag aan belasting betaalden (censuskiesrecht), hoewel pas in 1887 in de Grondwet formeel werd vastgelegd dat het kiesrecht

³⁴² Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de 19e eeuw* (Amsterdam 2014) 59.

³⁴³ Marco H.D. van Leeuwen, *De Eenheidsstaat. Onderlinges, armenzorg en commerciële verzekeraars 1800-1890* (Amsterdam, 2000) 23.

³⁴⁴ Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000) 149-208.

³⁴⁵ Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden, *Nederland en het poldermodel. Sociaaleconomische geschiedenis van Nederland, 1000-2000* (Amsterdam 2013) 193; Van Zanden e.a., *Nederland 1870-1914*, 142 en 221-231.

³⁴⁶ Van Zanden e.a., *Nederland 1870-1914*, 151-152.

³⁴⁷ Van Zanden e.a., *Nederland 1870-1914*, 213- 214; Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002) 50-54.

alleen voor mannen gold.³⁴⁸ Het aantal stemgerechtigden groeide geleidelijk van twaalf procent van de mannen in 1848 naar 67 procent aan de vooravond van de eerste wereldoorlog.³⁴⁹ Dit betekende dat tot de invoering van het algemeen kiesrecht in 1919 de overgrote meerderheid van de bevolking niet in het parlement vertegenwoordigd was. Tot die tijd waren het vooral de standpunten, visies en belangen van de mannelijke gegoede burgerij die het beleid van de opeenvolgende regeringen en parlementen kleurden. Vrouwen speelden daarin een ondergeschikte rol. De huwelijkswetgeving van 1838 bepaalde dat vrouwen bij hun huwelijk hun handelingsbekwaamheid verloren en automatisch de nationaliteit van hun echtgenoot kregen. Zijzelf en hun kinderen moesten zich onderwerpen aan het gezag van de man die als hoofd van het gezin gold. Formeel hadden vrouwen geen inspraak in de opvoeding van de kinderen en in de keuze van hun woonplaats.³⁵⁰ Evenmin hadden zij zeggenschap over ‘de gemeenschap van goederen’ of over hun eigen vermogen.³⁵¹ Hierin kwam tot ver in de twintigste eeuw maar mondjesmaat verandering.³⁵²

Een andere ontwikkeling in het staatsvormingsproces was dat burgers zich steeds meer op vrijwillige basis gingen organiseren, onder andere om gezamenlijke belangen te behartigen of met een filantropisch doel. De nieuwe constitutie van 1848 maakte het recht op vereniging mogelijk. Terwijl de revoluties van 1848 en 1849 elders in Europa een periode van repressie inluiden, namen de grotendeels liberale regeringen in Nederland uit die tijd nooit hun toevlucht tot wettelijke maatregelen om de vrijheid van vereniging in te perken. De organisatiegraad in Nederland was zeer hoog.³⁵³

Moderne economische groei

De technologische vooruitgang tijdens de Industriële Revolutie betekende een breuk met de tijd daarvoor en markeerde volgens velen het begin van moderne economische groei.³⁵⁴ Moderne economische groei houdt in dat er ondanks conjuncturele schommelingen sprake was van een gestage stijging van het inkomen per hoofd van de bevolking. Eerder leidde iedere toename van de welvaart tot een toename van de bevolking. Deze groei van de bevolking leidde vervolgens tot vermindering van de welvaart en uiteindelijk ook tot een afname van de bevolking door hongersnoden of epidemieën. De oorzaak hiervan was dat mensen niet in staat waren hun

³⁴⁸ De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 80-81. In de praktijk werden vrouwen ook vóór 1887 geweerd van de kiezerslijsten, ook al voldeden zij aan alle toen geldende wettelijke bepalingen, zoals Alette Jacobs in 1883 ondervond.

³⁴⁹ Prak e.a., *Nederland en het poldermodel*, 230.

³⁵⁰ Marcelle Buma, ‘Het mantelpakkenfeminisme. De vrouwenbeweging in de periode van 1935 tot 1965’, *Historica* 44:3 (2021) 46-51, aldaar 48; Govaert C.J.J. van den Bergh, ‘Gehuwde vrouwen en onvermogen’ in: Rikkie Holtmaat ed., *Eeuwige kwesties. 100 jaar vrouwen en recht in Nederland*. (Jubileumuitgave Nemesis, tijdschrift over vrouwen en recht, Deventer 1999) 12-23, aldaar 15; Marianne Braun, ‘Gelijk recht voor allen! Feministische strijd tegen de maritale macht’ in: *Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (1985) 138-161, aldaar 138.

³⁵¹ Braun, ‘Gelijk recht voor allen’, 138.

³⁵² Van den Bergh, ‘Gehuwde vrouwen en onvermogen’, 17-22.

³⁵³ Remieg Aerts, ‘Civil Society or democracy? A Dutch paradox’, *BMGN-Low Countries Historical Review* 125:2-3 (2010) 209-236, aldaar 225; Prak e.a., *Nederland en het poldermodel*, 220.

³⁵⁴ Sommigen signaleerden deze moderne groei in Nederland al eerder: Herman de Jong en Jan Luiten van Zanden, ‘Debates on industrialisation and economic growth in the Netherlands’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 11:2 (2014) 85-110, aldaar 88.

(voedsel-)productie in de pas te laten lopen met de bevolkingstoename: de zogenoemde Malthusiaanse val.³⁵⁵ De meeste economische historici zien moderne groei als eerste ontstaan in Engeland dat via technologische vernieuwingen erin slaagde de productie substantieel te vergroten. Andere West- Europese landen, waaronder Duitsland, België, Frankrijk en (later) Nederland volgden Englands weg naar moderne economische groei. Dat gold ook voor Amerika en Australië, waarheen veel Britten emigreerden. Dit leidde tot de ‘great divergence’: het door Kenneth Pomeranz geïntroduceerde concept voor het inslaan van twee verschillende wegen door het Westen aan de ene kant en grote delen van Azië en Afrika aan de andere. Laatstgenoemde regio’s slaagden er (lange tijd) niet in zich aan de wetmatigheden van de ‘Malthusiaanse’ val te onttrekken.³⁵⁶ De vraag naar de oorzaken van deze ‘great divergence’ en waarom Engeland vooropliep op het pad naar moderne economische groei, is onderwerp van debat. Douglas North wijst op de formele en informele spelregels binnen een samenleving in het reduceren van onzekerheden. Voorbeelden daarvan zijn vrijhandel, vrije markten, eigendomsrecht en politieke instituties.³⁵⁷ Joel Mokyr ziet wetenschappelijke innovatie en de inzet hiervan voor verbetering van de levensomstandigheden als cruciaal. Hierbij speelde de visie dat regeringen de maatschappij als geheel moesten dienen, en niet alleen de rijken, een belangrijke rol.³⁵⁸ Gregory Clark meent dat burgerlijke waarden als arbeidsethos, spaarzaamheid, zelfbeheersing en leergierigheid, waarover de Engelsen in ruime mate beschikten, doorslaggevend waren. Omdat de economisch succesvolle leden van de Engelse bevolking zich in sterke mate voortplantten kwamen bovengenoemde deugden bij steeds bredere bevolkingsgroepen terecht. Een groot kindertal betekende een aanslag op de beschikbare hulpbronnen. Daardoor daalden de nazaten van succesvolle zakenlieden bij elke nieuwe generatie af naar een lagere klasse. Omdat zij daarbij bovengenoemde burgerlijke waarden bleven doorgeven, kwamen er steeds meer mensen met dezelfde (voor economische ontwikkeling) gunstige eigenschappen. Dezen zorgden voor de technologische vernieuwingen die leidden tot een substantiële verhoging van de arbeidsproductiviteit en de weg vrijmaakten voor moderne economische groei. Clark ziet de ongeschoolde arbeiders als degenen die (uiteindelijk en relatief gezien) het meest van deze ontwikkeling hebben geprofiteerd, vandaar de titel van zijn boek: *A farewell to alms*.³⁵⁹ Clark’s theorie is niet onomstreden. Kritiek is er onder andere op de empirische onderbouwing, de verregaande simplificering van de oorzaak van een complex fenomeen als moderne economische groei en op de originaliteit van zijn these. Max Weber legde al eerder een relatie tussen economische groei en burgerlijke (protestantse) deugden. Dat arbeidsethos en spaarzaamheid een belangrijke rol hebben gespeeld is echter nauwelijks een discussiepunt onder historici.³⁶⁰

³⁵⁵ Gregory Clark, *A farewell to alms. A brief economic history of the modern world* (Princeton 2007) 4-7.

³⁵⁶ Clark, *A farewell to alms*, 319-327.

³⁵⁷ Douglas C. North, ‘Final remarks. Institutional change and economic history’, *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 145 (1989) 238-245; Douglas C. North, *Institutions, institutional change and economic performance* (Cambridge 1990).

³⁵⁸ Joel Mokyr, *A culture of growth* (Princeton 2017) 341.

³⁵⁹ Clark, *A Farewell to alms*, 272-299.

³⁶⁰ Zie voor de kritieken o.a. Carl Gunnar Persson, ‘The Maltus delusion’, *European Review of Economic History* 12:2 (2008) 165-173; Deidre N. MC Closky, ‘You know Ernest, the rich are different from you

In Nederland kwam de industrialisatie pas in de tweede helft van de negentiende eeuw, later dan in andere Westerse landen, goed op gang. Aanvankelijk legden wetenschappers de blaam bij de Nederlandse mentaliteit (de ondernemerslust zou na eerdere economisch succesvolle tijden ingezakt zijn) en bij het gebrek aan grondstoffen zoals kolen.³⁶¹ Recenter wijzen economische historici op de andere uitgangssituatie van Nederland. Voor de Nederlandse economische ontwikkeling waren vooral de (internationale) dienstensector en de landbouw belangrijk. Jan Luiten van de Zanden en Arthur van Riel situeren de definitieve doorbraak van de industrialisatie in de zestiger en zeventiger jaren. De expansie van spoorwegen en huizenbouw, en later ook de vervaardiging van machines, speelden daarin een belangrijke rol. Dit gold ook voor investeringen in de infrastructuur.³⁶² Verbetering en uitbreiding van wegen (vooral de lokale en regionale), het waternetwerk en de aanleg van een spoorwegnet vergemakkelijkte het reizen tussen landen, regio's en steden en tussen stad en platteland.³⁶³ De telegraaf en telefoon maakten vanaf respectievelijk medio en eind negentiende eeuw directe communicatie over grote afstanden mogelijk.³⁶⁴

Het aantal mensen dat in de landbouw en visserij werkte nam af van 40 procent rond 1860 naar 30 procent rond 1910. Het aantal mensen dat in de industrie, handel en dienstverlening werkzaam was, nam met tien procent toe.³⁶⁵ Het grootste deel van deze groei kwam voor rekening van de dienstensector. Deze was in 1909 met zeven procent gegroeid naar 35 procent. De industrie nam slechts met drie procent toe van 31 procent in 1859 naar 34 procent in 1909.³⁶⁶ Op dat moment was al sprake van een tweede industriële revolutie die rond 1895 startte. Schaalvergroting en vooral nieuwe productieprocessen in de metaalindustrie, de opkomst van elektrotechniek, motorisering, chemische industrie en machinebouw stonden daarin centraal. De eerste wereldoorlog had door ontregeling van de internationale handel een negatief effect op de economie. Neutraliteit behoorde Nederland echter voor de ontwrichtende effecten van oorlogvoering en schiep daarnaast de voorwaarden voor snelle modernisering, zo benadrukken De Jong en Van der Zanden. In 1920 was het Bruto Binnenlands Product, na een daling van vijftien procent tijdens de oorlog, alweer 20 procent hoger dan dat van 1913.³⁶⁷ Aan de spectaculaire groei van de daaropvolgende jaren kwam een einde met de wereldwijde economische crisis als gevolg van de beurskrach in 1929.³⁶⁸

De decennia daarvoor verliepen economische groei en industrialisatie in Nederland, vergeleken met de omringende landen, veel geleidelijker. Volgens Wielenga was deze daardoor 'niet verbonden met ernstige verpaupering en sociale nood, zoals die in andere landen was

and me. A comment on Clark's 'A farewell to alms', *European Review of Economic History* 12 (2008) 138-148; Samuel Bowles, 'Genetically capitalist?' *Science* 318: 5849 (2007) 94-95.

³⁶¹ De Jong e.a., 'Debates on industrialisation', 92.

³⁶² Van Zanden e.a., *Nederland 1780-1914*, 344-350.

³⁶³ Auke van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2006) 367-368.

³⁶⁴ Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 337-365.

³⁶⁵ Friso Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009) 44.

³⁶⁶ Prak e.a., *Nederland en het poldermodel*, 227-228.

³⁶⁷ De Jong e.a., 'Debates on industrialisation', 97-101.

³⁶⁸ Jan Luiten van Zanden, *Een klein land in de twintigste eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995* (Utrecht 1997) 148-163.

opgetreden'.³⁶⁹ Deze opvatting staat in sterk contrast tot de beschrijving die Auke van der Woud geeft van de overbevolkte en sterk vervuilde woonbuurten in Nederland in de negentiende eeuw. Hij vergelijkt deze met de huidige sloppenwijken in Azië, Afrika en Latijns-Amerika. Mogelijk was de situatie in de tweede helft van de negentiende eeuw in Nederland iets beter dan die in de andere West-Europese landen. Rond 1900 leefde echter 40 procent van de Nederlandse bevolking in ernstige armoede.³⁷⁰ Armoede is uiteraard een relatief begrip. Tot de eerste decennia van de twintigste eeuw betekende dit voor velen: gebrek aan voldoende eten (zowel kwalitatief als qua hoeveelheid), kleding en een warme (en gezonde) woonplek.³⁷¹

Demografische ontwikkelingen

De industrialisatie had tot gevolg dat in de meeste West-Europese landen veel mensen van het platteland naar de steden trokken. De landbouwcrisis in het laatste kwart van de negentiende eeuw versterkte dit proces.³⁷² De stad bood meer werkgelegenheid en voorzieningen. Daarnaast was er in steden meestal sprake van minder sociale controle en grotere tolerantie. Hierdoor waren deze ook aantrekkelijk voor mensen van wie de leefstijl afweek van de norm.³⁷³ Vanaf 1818 kwamen de armen ten laste van het armbestuur in hun geboorteplaats, tenzij zij al vier jaar elders woonden zonder een beroep op bedeling gedaan te hebben. Omdat met de groei van de industrie meer mensen van het platteland naar de stad trokken dan andersom, kreeg het platteland een onevenredig aandeel in de armenzorg. Om die reden schafte de regering bovengenoemde bepaling in 1870 af. Dit had eveneens een gunstig effect op de arbeidsmobiliteit.³⁷⁴

Het resultaat van boven beschreven ontwikkelingen was een enorme groei van de steden tussen 1870 en 1900. Vooral de provinciehoofdsteden, de steden in de randstadagglomeratie en die in Noord-Brabant en Twente zagen hun populatie in een snel tempo toenemen. Den Haag groeide van 90.577 naar 206.022 inwoners, Amsterdam van 264.694 naar 510.853, Rotterdam van 116.232 naar 318.507 en Utrecht van 173.556 naar 251.034. Ook het inwoneraantal van Groningen, de stad waar Wiegertje het grootste deel van haar leven doorbracht, verdubbelde bijna: van 38.528 naar 66.537 inwoners. Deze steden vormden samen met Haarlem (van 30.530 naar 64.079), Arnhem (van 31.626 naar 56.812) en Nijmegen (van 22.842 naar 42.756) de acht grootste steden en vertoonden de sterkste groei.³⁷⁵

³⁶⁹ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 50-51.

³⁷⁰ Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de 19e eeuw* (Amsterdam 2014) 9; Cornelis en Richard Stolzenburg, *Stad en samenleving* (Groningen 2000) 225-227; Van der Zanden e.a., *Nederland 1780-1914*, 232-236.

³⁷¹ Vincent Sleebe, 'Een culture of poverty. De zoektocht naar de onderkant van de Nederlandse samenleving', *Groniek* (themanummer armoede in Nederland) 152 (2001) 315-328, aldaar 316.

³⁷² Doevendans e.a., *Stad en samenleving*, 225-227; Van der Zanden e.a., *Nederland 1780-1914*, 361

³⁷³ Leo Lucassen en Wim Willems, *Waarom mensen in de stad willen wonen 1200-2010* (Amsterdam 2009) 269.

³⁷⁴ Dirk Jan Wolffram, *Vrij van wat neerdrukt en beklemmt. Staat, gemeenschap en sociale politiek (1870-1918)* (Amsterdam 2003) 30; Marco van Leeuwen, 'Armenzorg 1800-1912. Erfenis van de republiek' in: J. van Gerven en M.H.D. van Leeuwen eds., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de middeleeuwen* (Amsterdam 1998) 276-316, aldaar 288.

³⁷⁵ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 42-45.

Anne Winter laat voor negentiende-eeuws Antwerpen zien dat migratie niet altijd bestond uit eenrichtingsverkeer van platteland naar stad of louter ingegeven was door economische motieven. De stad van aankomst vormde vaak geen eindpunt. Terugkeer naar het platteland of verdere migratie naar andere steden kwam regelmatig voor. Deze casestudie over Antwerpen nuanceert ook de visie dat nieuwkomers in een stad geheel op zichzelf aangewezen waren. Vaak konden zij terugvallen op familie en kennissen die daar eerder heen verhuisd waren. Dezen hadden regelmatig een rol in de keuze van de bestemming gespeeld. Tot slot waren het meestal niet de allerarmsten die naar de stad trokken. Het betrof vooral mensen in de kracht van hun leven, die door opleiding en ervaring het beste in staat waren om de economische kansen die de stad bood te benutten. In de loop van de negentiende eeuw nam retourmigratie in belang af. Enerzijds was dit een gevolg van de verslechtering van de situatie op het platteland en anderzijds van de vergrote mogelijkheden voor transport en communicatie.³⁷⁶

Intussen waren de steden totaal niet toegerust op de enorme bevolkingstoename. Er ontstonden krottenwijken waarin veel mensen dicht op elkaar leefden in armzalige en zeer onhygiënische omstandigheden. De mensen die daar woonden waren voor drinkwater en het wassen van lijf en goederen aangewezen op hetzelfde water in de grachten en singels waar zij afval en uitwerpselen in loosden. Dit vormde een bedreiging voor de volksgezondheid en kon leiden tot ziektes zoals cholera.³⁷⁷ Door de toenemende globalisering konden ziektekiemen zich in een snel tempo over grote gebieden verspreiden. In Nederland zorgden onder andere diverse cholera-epidemieën (tussen 1830 en 1870) en de pokkenepidemieën van 1858 en 1871 voor grote schommelingen in de sterftcijfers.³⁷⁸ Peter Ekamper en George Buzing stellen in hun onderzoek naar de cholera-epidemie in Delft dat deze ziekte geen onderscheid maakte tussen arm en rijk.³⁷⁹ Andere onderzoeken tonen echter aan dat cholera juist onder armen de meeste slachtoffers maakte vanwege hun slechte woonomstandigheden.³⁸⁰

De explosieve stijging van de stedelijke bevolking was niet alleen te danken aan de trek naar de stad. De daling van de zuigelingen- en kindersterfte, die verantwoordelijk was geweest voor het merendeel van de sterfte, speelde eveneens een rol.³⁸¹ Vaccinatie (aanvankelijk vooral tegen pokken) was belangrijk in het voorkómen van infectieziektes.³⁸² De hygiënist, voornamelijk artsen, weten het ontstaan van cholera aan ‘miasma’s’: dampen die uit vervuilde grond en water opstegen en zich via de lucht verspreidden. Ondanks dat zij de oorzaak mis hadden, leidde hun pleidooi voor gescheiden systemen voor drinkwater en vuilafvoer uiteindelijk tot een grootschalige aanleg van drinkwaterleidingen en riolering. Hierdoor behoorden de cholera-epidemieën tegen het einde van de negentiende eeuw praktisch tot het verleden.³⁸³ Ignaz Semmelweis ontdekte in 1848 het belang van hygiëne in het voorkomen van

³⁷⁶ Anne Winter, ‘Het dorp in de stad? Plattelandsvlucht, verstedelijking en migratienetwerken in de lange negentiende eeuw. Een verkenning aan de hand van de casus Antwerpen’, *Ons Heem* 62 (2009) 56-64.

³⁷⁷ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 235-237; Wolffram, *Vrij van wat neerdrukt*, 41-53.

³⁷⁸ Peter Ekamper en George Buzing, ‘Delfts blauwe dood. De gevolgen van de cholera in de negentiende eeuw’, *Demos* 29: 6 (2013) 4-8, aldaar 4.

³⁷⁹ Ekamper e.a., ‘Delfts blauwe dood’, 4.

³⁸⁰ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 237; Wolffram, *Vrij van wat neerdrukt*, 44.

³⁸¹ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 38; Doevendans e.a., *Stad en samenleving*, 229.

³⁸² Annet Mooij, *De onzichtbare vijand. Over de strijd tegen infectieziekten* (Amsterdam 2007) 61.

³⁸³ Wolffram, *Vrij van wat neerdrukt*, 37-61; Mooij, *De onzichtbare vijand*, 98.

kraamvrouwenkoorts waaraan zoveel vrouwen in die tijd overleden.³⁸⁴ Desondanks zou het nog enige decennia duren voordat artsen de enorme betekenis van zijn ontdekking onderkenden.³⁸⁵ Tot slot was de verbetering van de gezondheid deels te danken aan de geleidelijke stijging van de welvaart waarvan steeds meer mensen konden profiteren.

De eerste demografische transitie voltrok zich in de meeste landen in het Noordwesten van Europa grofweg tussen 1850 en 1940. Deze liet eerst een daling van de sterftecijfers zien, vooral onder zuigelingen en kinderen. Pas later volgde een daling van de geboortecijfers. In Nederland daalde het geboortecijfer pas rond 1900 voor het hele land. Terwijl het aantal geboortes in Noord- en Zuid-Holland al was afgenomen, bleven die in het Zuiden en Oosten van het land nog hoog.³⁸⁶

Welke factoren doorslaggevend waren bij de afname van de sterfte is punt van discussie. In de debatten ligt de nadruk afwisselend op de verbetering van de sanitaire voorzieningen (drinkwaterleidingen, riolering), een groter besef van het belang van hygiëne, de welvaarts groei (verbeterde huisvesting en voeding) of de verbeterde gezondheidszorg (vaccinaties). Waarschijnlijk speelden zowel economische als culturele factoren als de verbetering van de openbare gezondheidszorg een belangrijke rol.³⁸⁷ Robert Koch toonde in 1882 en 1883 aan dat bacteriën verantwoordelijk waren voor tuberculose en cholera. In de jaren daarna ontdekten wetenschappers ook de verwekkers van vele andere ziektes waaronder tyfus, gonorroe en syfilis. De doorbraak in de genezing van infectieziekten zou echter pas na de Tweede Wereldoorlog plaatsvinden met het op grote schaal beschikbaar komen van antibiotica.³⁸⁸

3.3 Sociale verhoudingen

Bovengenoemde politieke en economische ontwikkelingen, zoals democratisering, moderne economische groei en urbanisatie, waren ook van invloed op de sociale hiërarchie. Grofweg gezegd bestond de bevolking voor 1900 uit drie standen. Tot de elite behoorden de adel, de leden van het openbaar bestuur en de notabelen (burgemeesters, hoogleraren, artsen, geestelijken, juristen en kooplui met oud geld). Deze categorie omvatte ongeveer drie tot vijf procent van de bevolking. Zelfstandigen, boeren en ambachtslieden, maar ook kleine winkeliers, vormden de tweede stand. Zij maakten ongeveer 45 procent van de bevolking uit. Er was niet veel voor nodig om van de tweede stand in de derde stand te belanden. Deze derde stand, ongeveer de helft van de bevolking, bestond uit mensen die in loondienst werkten. Ook deze bevolkingslaag kende allerlei gradaties, variërend van geschoolde vakmensen tot ongeschoolde arbeiders, dagloners, losse werklui en mensen die al dan niet tijdelijk (grotendeels) afhankelijk waren van bedeling. De laatsten vormden een kwart van de werkende

³⁸⁴ M. Pel, J.Z.S. Pel en J. Boon, 'Armoede en onkunde. Kraamvrouwenkoorts in het Amsterdamse Binnengasthuis in 1845', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* (1993) 137:51, 2649-2653, aldaar 2649-2650.

³⁸⁵ Mooij, *De onzichtbare vijand*, 99; Codell K. Carter en Barbara R. Carter, *Childbed fever. A scientific biography of Ignaz Semmelweis*. (Londen 1994) 51 en 92.

³⁸⁶ Angelique Janssens, 'De rol van vrouwen in de eerste demografische transitie in Nederland. Een vergelijking van twee textielsteden', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 6:4 (2009) 87-114, aldaar 95.

³⁸⁷ Theo Engelen, *Van 2 naar 16 miljoen mensen. Demografie van Nederland, 1800-nu* (Amsterdam 2009) 99-100.

³⁸⁸ Mooij, *De onzichtbare vijand*, respectievelijk 89-92 en 168.

klasse, bijna dertien procent van de totale bevolking in 1880.³⁸⁹ Tot slot was er nog een groep die zich min of meer buiten de sociale orde ophield: de ‘onmaatschappelijken’, de bedelaars, zwervers, prostituees, criminelen en souteneurs: de doelgroep van de rijkswerkinrichtingen en gevangenissen.³⁹⁰

De tweede helft van de negentiende eeuw gaf een ontwikkeling naar een minder statische samenleving te zien. Industrialisatie en modernisering van de productiemethoden boden meer mogelijkheden voor opwaartse sociale mobiliteit onder de (hogere) middenklassen.³⁹¹ Neerwaartse sociale mobiliteit vormde daarentegen nog steeds een bedreiging voor de armere sociale klassen. Pas in de eerste decennia van de twintigste eeuw konden ook de loonafhankelijke arbeiders profiteren van de groei van economie en welvaart. Dit bleek onder andere uit de afname van het aandeel in het inkomen dat de meeste mensen aan voeding besteedden. Dit daalde van meer dan de helft tot onder de 40 procent.³⁹² Mede dankzij de uitbreiding van het onderwijs was ook voor de armeren sociale stijging mogelijk.

Ondanks de geleidelijke verbetering van welvaart en voorzieningen hadden velen het in het laatste kwart van de negentiende eeuw nog bijzonder zwaar. Conjuncturele schommelingen bedreigden steeds meer mensen in hun bestaan door de toenemende afhankelijkheid van loonarbeid.³⁹³ Dit gold de laatste decennia van de negentiende eeuw voor ongeveer de helft van de bevolking die tegen 1900 gegroeid was naar vijf miljoen inwoners.³⁹⁴ Deze mensen maakten lange dagen in de fabrieken, de werkplaatsen of op het land. Het einde van de negentiende eeuw gaf een lichte verbetering te zien, vooral voor de geschoolde arbeiders.³⁹⁵ Thuis was de situatie niet veel beter. Behalve op gebrekkige en ongezonde behuizing was het arme deel van de bevolking aangewezen op een uiterst karig dieet: voornamelijk aardappelen, op smaak gemaakt met wat azijn.³⁹⁶ Vlees was onbetaalbaar, behalve in de vorm van half bedorven restanten en slachtafval. Brood was alleen in de vorm van roggebrood beschikbaar dat regelmatig vermengd was met zand of gips. Bij gebrek aan goede controle kwam gesjoemel met eten regelmatig voor. Water haalden de armen uit regentonnen, putten, buurtpompen of uit de gracht. Ook toen er inmiddels in een aantal steden een waterleiding was, was lang niet

³⁸⁹ Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie* (derde druk; Amsterdam 1986) 33-34; Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 55-59; Van Leeuwen, *De eenheidsstaat*, 31; Doevendans e.a., *Stad en samenleving* 238-239. Doevendans & Stolzenburg en Van Leeuwen onderscheiden, gebaseerd op de indeling van Giele en Van Oenen, op hoofdlijnen dezelfde standen, maar noemen de zelfstandige boeren als aparte categorie of stand.

³⁹⁰ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 60.

³⁹¹ Doevendans e.a., *Stad en samenleving*, 238-242.

³⁹² Jacques van Gerwen, *De ontluikende verzorgingsstaat. Overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890-1945* (Den Haag Amsterdam 2000) 30.

³⁹³ Frank van Loo, “Den arme gegeven...” *Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland 1784-1965* (tweede druk Amsterdam 1887) 54; Doevendans e.a., *Stad en samenleving*, 232-233.

³⁹⁴ Van Gerwen, *De ontluikende verzorgingsstaat*, 29.

³⁹⁵ Anne Hermine van Otterloo, *Eten en eetlust in Nederland 1840-1990. Een historisch sociologische studie* (Amsterdam 1990) 48; De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 33; Doevendans e.a., *Stad en samenleving*, 232-233.

³⁹⁶ Michael Wintle, *An economic and social history of the Netherlands* (Cambridge 2000) 59-61.

iedereen daarop aangesloten. Tot slot lieten de bereidingsomstandigheden van het voedsel in hygiënisch opzicht veel te wensen over.³⁹⁷

Armoede en levenscyclus

Behalve conjuncturele factoren en ziekte of ongelukken, speelde ook de levensfase een belangrijke rol in de omvang van de armoede.³⁹⁸ Een ongehuwde gezonde arbeider was, zolang deze werk had, meestal in staat zichzelf te onderhouden. Dit gold niet voor alleenstaande vrouwen: zij verdienden aanzienlijk minder. Gezinsvorming betekende een verslechtering van de omstandigheden. Deze verbeterden pas als de kinderen opgroeiden en konden bijdragen aan het huishoudinkomen.³⁹⁹ Veel kinderen gingen op jonge leeftijd al aan het werk in de fabrieken. Meisjes, zoals Wiegertje, zochten vaak een betrekking als dienstmeisje. Meestal verlieten zij daardoor zowel hun ouderlijk huis als hun woonplaats. Tussen 1850 en 1930 maakten dienstmeisjes bijna de helft (tweede helft negentiende eeuw) tot een derde (in 1930) van de Nederlandse vrouwelijke beroepsbevolking uit. De overgrote meerderheid van hen was ongehuwd (91 procent) en ongeveer 70 procent van hen was jonger dan 25 jaar. Dienen ‘betekende een kennismaking met andere milieus en leefstijlen en daarmee een verbreding van hun horizon’.⁴⁰⁰ Aan de andere kant maakte het hen ook kwetsbaar, vooral wanneer zij niet konden terugvallen op een netwerk van familie of kennissen en als hun ‘dienstje’ zich ver van het ouderlijk huis bevond. Zij waren sterk afhankelijk van hun werkgever of werkgeefster, kwamen vaak in een vreemde omgeving terecht en bij problemen liepen zij niet alleen het risico hun baan, maar ook hun onderdak te verliezen.⁴⁰¹ Dienstmeisjes vielen buiten vrijwel alle regelingen die de wetgever later voor andere beroepssectoren invoerde, zoals de ziektewet, de invaliditeitswet en de ouderdomswet. De reden hiervoor was dat de overheid de dienstbode als een soort verlengstuk van het gezin zag.⁴⁰²

Het stichten van een eigen huishouden door de kinderen had vaak weer een verslechtering van de omstandigheden tot gevolg, omdat de ouders meestal te oud en ziek waren om nog te werken en de kinderen hun inkomen meestal voor een eigen gezin nodig hadden. Marco van Leeuwen toonde voor negentiende-eeuws Amsterdam aan dat vooral ouderen, weduwen met kinderen, zieken en families met veel (kleine) kinderen de belangrijkste klanten van de armenzorg waren.⁴⁰³ Want al nam het sterftecijfer in de tweede helft van de negentiende eeuw af, voor veel mensen vormden ziekte en dood een vast gegeven in hun bestaan. De dood

³⁹⁷ Van Otterloo, *Eten en eetlust in Nederland*, 45-51; Margreet van Es, ‘Etenstijd! Voedselconsumptie onder Leidse arbeiders rond 1890’ in: Piet de Baar, Brigitta Dolfing e.a. eds., *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2007 & 2008* (Leiden 2008) 127-158.

³⁹⁸ Van Leeuwen, *De eenheidstaat*, 42-52; Van Loo, ‘*Den arme gegeven*’, 19; Steven King, ‘“I fear you will think me too presumptuous in my demands but necessity has no law”. Clothing in English pauper letters, 1800-1834’, *International Review of Social History* 54 (2009) 207-236, aldaar 209; De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 56.

³⁹⁹ Van Leeuwen, *De eenheidstaat*, 42-52; De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 56

⁴⁰⁰ Hilde Bras, *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen, ca 1850-1950* (Amsterdam 2002) 13-14.

⁴⁰¹ Jannie Poelstra, *Luiden van een andere beweging* (Amsterdam 1996) 26.

⁴⁰² Jannie Poelstra, ‘Dienstboden tussen arbeiders en burgerstand’, *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 2:1 (1981) 45-68, aldaar 48-49.

⁴⁰³ Marco M. D. van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam 1800-1850* (Amsterdam 1992) 172 e.v.

van een partner of ouder, zoals bij Wiegertje het geval was, betekende niet alleen een emotionele slag maar ook een financiële, vooral als het een man betrof.⁴⁰⁴

De verdere verspreiding van het kostwinnermodel in de loop van de negentiende en twintigste eeuw betekende dat mannen in eerste instantie verantwoordelijk geacht werden voor het verdienen van het inkomen en vrouwen voor het huishouden en de kinderen. Corinne Boter hanteert in haar proefschrift naar de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen tussen 1830 en 1919, de term *Breadwinner-Homemaker household*. Deze term doet meer recht aan beide aspecten van het kostwinnermodel. Hoewel dit model vanaf medio negentiende eeuw de norm werd, duurde het nog wel enige decennia voordat mannen aan de onderkant van de arbeidsmarkt genoeg verdienden om hun gezin te onderhouden. De arbeid van hun echtgenotes, en vaak ook van hun kinderen, was nodig om het karige gezinsinkomen aan te vullen.⁴⁰⁵ Vrouwen moesten hun werk combineren met de zorg voor het huishouden. Dat de verzorging van kinderen, echtgenoot en huishouden daaronder moest lijden, was de gegoede burgerij een doorn in het oog. In hun visie was dit de reden dat kinderen op straat rondzwierven en veel mannen ten prooi vielen aan de ‘drankduivel’. Vandaar dat het aanleren van huishoudelijke vaardigheden aan arbeidersvrouwen een belangrijke plaats had in het beschavingsoffensief.⁴⁰⁶

Pas tegen het begin van de twintigste eeuw konden de meeste vrouwen zich volledig aan de verzorging van man en kinderen wijden. Dit vond in Nederland op grotere schaal plaats dan in andere landen. Jeroen Dekker verklaart dit verschil uit de lange traditie in Nederland van het op een voetstuk zetten van het moederschap.⁴⁰⁷ Ook Hetty Pott-Buter wijst op het overheersen van het huiselijkheidsideaal en de (in die tijd) hogere status van vrouwen die niet buitenshuis werkten. De handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen droeg er eveneens aan bij dat veel vrouwen zich beperkten tot huishoudelijke taken binnenshuis.⁴⁰⁸ In feite erkende de wetgever de gehuwde vrouw alleen als huishoudster, zo stelt Els Kloek.⁴⁰⁹ Corinne Boter is echter van mening dat de economische structuur van de Nederlandse arbeidsmarkt, meer nog dan de huiselijkheidsnorm, debet was aan de lage arbeidsparticipatie van vrouwen die tot ver in de twintigste eeuw zou duren. Omdat veel vrouwen samen met hun man in kleine bedrijven werkten, was de arbeid van de vrouwen vaak onzichtbaar en telde deze niet mee in de beroepstellingen. Dit laatste was van toepassing op meer vormen van vrouwenarbeid die (vaak)

⁴⁰⁴ Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 59.

⁴⁰⁵ Corinne Boter, ‘Ideal versus reality the domestic ideal and household labour relations in Dutch industrializing regions, circa 1890’, *The History of the Family* 22:1 (2017) 82-102; Manon van der Heijden, ‘Explaining crime and gender in Europe between 1600-1900’ in: Manon van der Heijden, Marion Pluskota en Sanne Muurling eds., *Women’s criminality in Europe, 1600-1914* (Cambridge 2020) 39; De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 53-59.

⁴⁰⁶ Wolffram, *Vrij van wat neerdukt*, 143-144; De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 76; Maartje Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland* (Amsterdam 2007) 161.

⁴⁰⁷ Jeroen Dekker, ‘Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw’, *BMNG Low Countries Historical Review* (2015) 70-91, aldaar 83; Els Kloek, *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009).

⁴⁰⁸ Hetty Pott-Buter, *Facts and fairy tales about female labor, family and fertility. A seven-country comparison, 1850-1990* (Amsterdam 1993) 321.

⁴⁰⁹ Els Kloek, *Vrouw des huizes*, 141.

binnenshuis plaatsvonden en sterk fluctueerden in intensiteit.⁴¹⁰ Tot slot verzwegen veel vrouwen hun werkzaamheden omdat betaalde arbeid voor (gehuwde) vrouwen als niet fatsoenlijk gold.⁴¹¹ Er was dus veel vaker sprake van betaald werk dan officieel geregistreerd stond.

3.4 De sociale kwestie en het beschavingsoffensief

De ellendige leefomstandigheden, waaronder een groot deel van de bevolking gebukt ging, lieten de gegoede burgerij en de politiek niet onberoerd. Dat zorgde ervoor dat zij armoede niet langer zagen als een natuurgegeven, zoals daarvoor, maar als een probleem dat om oplossing vroeg. Dit vertaalde zich in een toenemende roep om ingrijpen: de sociale kwestie. Compassie met de armen was daarvoor niet altijd de belangrijkste reden, mede omdat hun meer welvarende tijdgenoten de oorzaak voor armoede (nog steeds) vooral legden bij de tekortkomingen van de armen. Angst voor opstand (in Europa braken in de zeventiger jaren van de negentiende eeuw diverse opstanden uit, waaronder de commune van Parijs in 1870) speelde eveneens een rol, evenals angst voor ‘besmetting’. Dit laatste vatten tijdgenoten zowel in figuurlijke als in letterlijke zin op: arm en rijk leefden redelijk dicht op elkaar in die tijd en besmettelijke ziektes konden gemakkelijk overslaan naar naastgelegen straten of buurten.⁴¹² In figuurlijke zin vreesde het welgestelde deel van de samenleving, ingegeven door de ideeën van hygiënist (en de criminele antropologie, waarover later meer), vooral het ‘virus der immoraliteit’.⁴¹³

Er kwamen parlementaire enquêtes naar de werkomstandigheden van de arbeiders. Een nieuwe stroming onder de liberalen, de sociaalliberalen, verzetten zich tegen de traditionele doctrine van de staat als ‘nachtwaker’: alleen verantwoordelijk voor handhaving van de bestaande orde en veiligheid. Zij bepleitten meer staatsingrijpen om de ergste armoede te verhelpen.⁴¹⁴ De sociaalliberalen wilden de arbeiders beschermen tegen uitbuiting en tegenspoed zoals ziekte, ongelukken, dood en werkloosheid. De resultaten van hun inspanningen bleven echter beperkt, omdat zij terugdeinsden voor verregaande overheidsmaatregelen en zich niet bemoeiden met de verhoudingen tussen werknemer en werkgevers.⁴¹⁵ In 1889 zag de Arbeidswet, die volgde op de bovengenoemde parlementaire enquêtes, het licht. Deze wet beperkte vrouw- en kinderarbeid tot elf uur per dag, schreef een vaste rusttijd voor van een uur tussen 11.00 en 15.00 uur en verbood nachtarbeid voor vrouwen en kinderen ouder dan twaalf jaar. De wet beperkte zich tot fabrieken en werkplaatsen en strekte zich niet uit tot andere sectoren zoals huishoudelijk werk in loondienst of werk op het land.

⁴¹⁰ Corinne Boter, *Dutch divergence? Women's work, structural change and household living standards in the Netherlands, 1830-1914* (Dissertatie Wageningen 2017) 169.

⁴¹¹ Hettie Pott-Buter, Kea Teidens, Janneke Plantenga en Angelique Janssens, ‘Beroepsarbeid van vrouwen en mannen’ in: Hettie Pott-Buter en Kea Teidens eds., *Vrouwen, leven en werk in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998) 149-179, aldaar 150.

⁴¹² Rob van Ginkel, ‘Containing the urban poor- coercion or consent? Disciplining missions and civilizing offensives in the Netherlands’, *Human Figurations* 4:1 (2015) 1-13, aldaar 3.

⁴¹³ Liesbeth Nys, ‘Nationale plagen. Hygiënist over de ziekten van het maatschappelijk lichaam’ in: Liesbeth Nys, Henk de Smaele, Jo Tollebeek en Kaat Wils eds., *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860-1914* (Groningen 2002) 220-241, aldaar 223.

⁴¹⁴ Van Leeuwen, ‘Armenzorg 1800-1912’, 289. Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 383; Jeannette Dorsman en Monique Stavenuiter, *Nooit gehuwd, maar niet alleen. Vrijgezelle vrouwen uit de arbeidende klasse in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Hilversum 1993) 140.

⁴¹⁵ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 32.

Hoewel de werkomstandigheden van mannen in de enquêtes uitgebreid aan de orde kwamen, legde de Arbeidswet van 1889 aan de arbeid van mannen geen beperkingen op. Volgens Wielenga was het hoofddoel niet verbetering van de positie van vrouwen en kinderen, maar het uitschakelen van concurrentie: de arbeid van vrouwen was veel goedkoper.⁴¹⁶ Angst voor valse concurrentie vormde volgens Coen Brummer ook de belangrijkste overweging van Van Houten om kinderarbeid te verbieden.⁴¹⁷ Ulla Jansz wijst erop dat vrouwen in de discussies over arbeidswetgeving vooral als echtgenoten en moeders figureerden en vrijwel niet als arbeiders.⁴¹⁸ Vrouwenarbeid maakte maar een klein onderdeel uit van de enquêtes die de aanleiding voor deze wet waren. Er leek geen enkele reden om te veronderstellen dat het met de arbeidsomstandigheden van mannen goed gesteld was. Dit roept de vraag op waarom deze wet zich uitsluitend op de arbeidsomstandigheden van vrouwen en kinderen richtte.⁴¹⁹ Jansz ziet als verklaring dat het belangrijkste doel van de Arbeidswet was ervoor te zorgen dat vrouwen genoeg tijd en energie overhielden voor het huishouden en het opvoeden van de kinderen. Dit zou een gunstige invloed hebben op andere aspecten van de sociale kwestie: het tegengaan van kindersterfte en van alcoholmisbruik door mannen.⁴²⁰

De sociale kwestie leidde tot veel politieke discussie over de oorzaak van de sociale problematiek en over de aard en omvang van de gewenste maatregelen. Confessionelen, liberalen en de inmiddels opgekomen socialistische beweging verschilden hierover sterk van mening. De liberalen vonden dat de staat zo terughoudend mogelijk moest zijn. De confessionelen wilden hun dominante rol in de armenzorg behouden en daarnaast paal en perk stellen aan het toenemende drankmisbruik en de prostitutie. De socialisten, die in de tweede helft van de negentiende eeuw het politieke toneel betraden, concentreerden zich vooral op verbetering van de leef- en werkomstandigheden en op de strijd voor algemeen mannen- en (uiteindelijk ook) vrouwenkiesrecht.

De invoering van sociale wetgeving was in Nederland een langzaam proces. De verdeeldheid onder politici, hun beperkte economische en statistische kennis, financiële motieven en de opvatting dat de staat zich terughoudend moest opstellen, waren daarin belangrijke factoren. Desondanks moest de dominante (liberale) opvatting over de staat als nachtwaker in de loop van de negentiende eeuw langzaam plaatsmaken voor een meer omvattende taakopvatting. Hierin speelde ook het sociale domein een (bescheiden) rol. De staat beperkte zich daarbij overwegend tot wetgeving. De uitvoering van deze wetten lieten de opeenvolgende regeringen over aan de stadsbesturen en het particulier initiatief.⁴²¹ In Nederland hadden de confessionelen met succes gepleit voor een middenveld tussen staat en samenleving van particuliere organisaties met een levensbeschouwelijke grondslag. Zij wilden deze organisaties de verantwoordelijkheid geven voor de uitvoering van bepaalde maatschappelijke

⁴¹⁶ Ibidem, 33.

⁴¹⁷ Coen Brummer, “‘Een koele beschouwing van het maatschappelijk organisme”. De kinderwet van Sam van Houten als economisch idee en het politiek debat over sociale kwesties”, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 134:4 (2021) 583-602, aldaar 596.

⁴¹⁸ Ulla Jansz, ‘Sociale kwestie en sekse in de politieke geschiedenis. De arbeiderswet van 1889’ in: Marjan Schwegman, *Op het strijdtoneel van de politiek. Twaalfde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen 1991) 70-90, aldaar 88; Wolfram, *Vrij van wat neerdrukt*, 83-85.

⁴¹⁹ Jansz, ‘Sociale kwestie en sekse’, 78.

⁴²⁰ Ibidem, 88.

⁴²¹ Wolfram, *Vrij van wat neerdrukt*, 169-172.

taken, al dan niet met subsidie van de overheid. Voorbeelden hiervan waren onderwijs, (gezondheids-)zorg, maatschappelijk welzijn en reclassering. Hiermee zouden zij als buffer fungeren tegen een al te seculariserende invloed van een neutrale overheid.⁴²²

Niettemin haalden sociale wetgeving en voorzieningen in de vorm van arbeidsregulering, huisvesting, onderwijs en sociale verzekeringen geleidelijk de scherpste kanten van het bestaan van veel mensen weg. Zij boden enige bescherming tegen de effecten van plotseling inkomensverlies, invaliditeit, ziekte en sterfte van partner of kinderen. Bovengenoemde verbeteringen zijn terug te zien in de dossiers van de Amsterdamse gemeentelijke armenzorg in de periode 1917-1939. Onder de armen die steun vroegen was minder sprake van ziekte en lichamelijke beperkingen, de woonsituatie was verbeterd en het aantal ongeschoolde arbeiders was significant teruggelopen. Tot slot was de geboden ondersteuning aanzienlijk toegenomen.⁴²³

Bovengeschetst proces van uitbreiding van het takenpakket van de landelijke overheid kenmerkte heel Europa in de negentiende en begin twintigste eeuw, maar per land bestonden andere accenten. In Duitsland en Engeland stuurde de staat eerder en sterker op verbetering van de sociale omstandigheden en pakte deze meer zaken zelf op.⁴²⁴ De opvatting dat de staat zich zo afzijdig mogelijk moest opstellen om de vrije markt zo min mogelijk te verstoren bleek diepgeworteld in Nederland.⁴²⁵ Waar sociaalliberalen en socialisten verder hadden willen gaan, stuitten zij op de onwil van hun confessionele collega's.⁴²⁶

De bredere rolopvatting van de staat kwam ook tot uiting in een sterke neiging tot bureaucratisering. Voor de ontwikkeling van effectief beleid wilden overheden zoveel mogelijk te weten komen over de bevolking, de economie en allerlei sociale onderwerpen, waaronder armenzorg en criminaliteit.⁴²⁷ Ondanks internationale congressen in diverse Europese steden tussen 1853 en 1876, kwam het door nationalistische sentimenten niet tot een internationale uniformering van statistische methoden en technieken.⁴²⁸ In Nederland zag het Centraal Bureau voor de Statistiek in 1899 het licht dat tot taak kreeg allerlei tendensen in de samenleving te kwantificeren. Daarnaast kwamen er gestandaardiseerde formulieren voor de registratie van onder meer gevangenen en psychiatrische patiënten. Ook de armenzorg ging steeds meer informatie over de bedeelde en zijn of haar situatie vastleggen. Dit hing samen met de

⁴²² Jean-Paul Heinrich, *Particuliere reclassering en overheid in Nederland sinds 1823* (Gouda 1995), aldaar 67 en 71.

⁴²³ Adriaan Jan van der Maas, *Over beschaving en bedeling. De gemeentelijke armenzorg in Amsterdam tussen beschaven en bureaucratiseren van 1870-1940* (Dissertatie Universiteit Utrecht 2022) 93-111.

⁴²⁴ Wolfram. *Vrij van wat neerdrukt*, 9-19.

⁴²⁵ Ibidem, 171.

⁴²⁶ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 33.

⁴²⁷ Jacques G.S.J. van Maarseveen, Paul M.M. Klep en Ida H. Stamhuis eds., *The statistical mind in modern society. The Netherlands 1850-1940. Official statistics, social progress and modern enterprise* (Amsterdam 2008) 4; Clive Emsley, *Crime, police and penal policy, European experiences 1750-1940* (Oxford 2007) 119.

⁴²⁸ Nico Randeraad, 'The international statistical congress (1853-1876). Knowledge transfers and their limits', *European History Quarterly* 41:1 (2011) 50-65.

toenemende wens tot controle over de armen en de (in de visie van de beleidsmakers) met armoede samenhangende problemen.⁴²⁹

Naast de politieke strijd voor sociale wetgeving ontstonden ook steeds meer maatschappelijke initiatieven die tot doel hadden de noden van het arme deel van de bevolking te verlichten. Deze waren vaak gericht op bepaalde aspecten van de sociale kwestie en op bepaalde doelgroepen.⁴³⁰

Beschavingsoffensief

De nieuwe initiatieven waren niet alleen ingegeven door de wens te helpen en te verheffen, maar ook door de wens de armen moreel te verbeteren en te disciplineren. Dit proces is daarom door historici vaak aangeduid als een beschavingsoffensief. Omdat de elites, waaronder de overheid, ervan overtuigd bleven dat de oorzaak van de problemen vooral bij de armen zelf lag, zochten zij de oplossing in gedragsverbetering. Sommigen dachten hier wat genuanceerder over. De Volksbond bepleitte bijvoorbeeld verbetering van de leefomstandigheden als voorwaarde voor de aanpak van het drankmisbruik.⁴³¹

De term beschavingsoffensief is gemunt door Piet de Rooy in 1979 en vervolgens door velen gebruikt en verder ontwikkeld.⁴³² De term verwijst oorspronkelijk naar het civilisatieproces van Norbert Elias. Deze beschouwde de moderne ‘beschaafde’ Westerse samenleving als de uitkomst van een ongepland en onbewust proces. Bij het beschavingsoffensief ging het daarentegen om bewuste pogingen van machtige groepen, waaronder de staat, om ongewenst gedrag te veranderen.⁴³³ Industrialisatie, urbanisatie en staatsvorming vergrootte de onderlinge afhankelijkheid van de verschillende lagen in de samenleving en vroegen om meer zelfbeheersing.⁴³⁴

De vraag in hoeverre de beschavingsactiviteiten primair waren ingegeven door de wens om het lot van de armen te verbeteren of vooral disciplineren tot doel hadden, is aan discussie

⁴²⁹ Rik Vercammen, *Leven aan de rafelrand? Landlopers en bedelaars in Belgische Rijksweldadigheidskolonies 1870-1930* (Proefschrift Vrije Universiteit Brussel 2014) 29-31; Chris Leonards en Nico Randeraad, ‘Transnational experts in social reform, 1840-1880’, *International Review of Social History* 55:2 (2010) 215-239, aldaar 219.

⁴³⁰ Janse, *De Afschaffers*; Hanneke Hoekstra, *Het hart van de natie. Morele verontwaardiging en politieke verandering in Nederland 1870-1919* (Amsterdam 2005); M.J.B. Schouten en M. van Tielhof, *Verenigingen voor armenzorg en armoedepreventie in de 19e eeuw*. (<http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Armenzorgverenigingen>); Annemieke van Drenth en Fransisca de Haan, *The rise of caring power. Elizabeth Fry and Josephine Butler in Britain and the Netherlands* (Amsterdam 1999).

⁴³¹ Janse, *De afschaffers*, 161.

⁴³² Ryan Powell, ‘The theoretical concept of the ‘civilising offensive’ (Beschavingsoffensief). Notes on its origins and uses. *Human Figurations. Longterm perspectives on the human condition*, 2:2 (2013) 1-20, aldaar 1.

⁴³³ Powell, ‘The theoretical concept of the civilizing offensive’, 1

⁴³⁴ Ali de Regt, ‘Beschavingsoffensief (Civilising offensive). From a sociological concept to moral appeal’, *Human Figurations* 4:1 (2015), 1-13, aldaar 3; Rob van Ginkel, ‘Containing the urban poor-coercion or consent? Disciplining missions and civilizing offensives in the Netherlands’, *Human Figurations* 4:1 (2015) 1-13, aldaar 1-2. Het beschavingsoffensief verwijst in de literatuur meestal naar de negentiende eeuw. De educatieve en opvoedende activiteiten van de eind achttiende eeuw in Nederland opgerichte Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen waren een eerste uiting hiervan. Deze hadden eveneens als doel het beschaven van de armen.

onderhevig. Ali de Regt ziet het beschavingsoffensief vooral als een poging de armen orde, netheid, spaarzaamheid (dit gold vooral voor vrouwen), zelfbeheersing en plichtsbetrachting bij te brengen.⁴³⁵ Toenemende mechanisering en verhoging van de arbeidsproductiviteit vroegen om gedisciplineerde werkkrachten.⁴³⁶ De fabrieksarbeiders moesten fit, alert en nauwkeurig zijn voor een optimale benutting van de grote en dure machines.⁴³⁷

Rob van Ginkel betoogt dat beschavingsoffensief een te onnauwkeurig concept is omdat het zowel van toepassing is op vrijwillige conformering of verheffing als op disciplineren. Dit laatste was vooral het geval bij de ‘beschavingsactiviteiten’ die zich richtten op de allerarmsten: de ongeorganiseerde en ongeschoolde arbeiders. Zo ontstonden in de twintiger en dertiger jaren duidelijk herkenbare wooncomplexen voor ‘ontoelaatbare gezinnen’. Het doel hiervan was heropvoeding van de allerarmsten via allerlei regels. Zij moesten bijvoorbeeld de beheerders altijd toegang tot hun woning verschaffen en bezit van alcohol was verboden.⁴³⁸ De bovenlaag van de (groeïende groep van) geschoolde arbeiders had nauwelijks overreding nodig om zich te conformeren aan de normen van de middengroepen. Zij voegden zich bij de middenklassen in hun streven naar heropvoeding van de allerarmsten. Het gevolg was dat de onderlaag in de loop der tijd steeds meer geïsoleerd en gestigmatiseerd raakte.⁴³⁹

Andere historici, waaronder Christianne Smit, leggen meer nadruk op idealistische motieven. Zij wijst op het enthousiasme waarmee de arbeiders deelnamen aan de verheffende activiteiten en deze incorporeerden in hun eigen organisaties. Zij maakt daarbij wel de kanttekening dat deze visie, door een gebrek aan bronnen van deze arbeiders zelf, vooral gebaseerd is op geschriften van de ‘verheffers’.⁴⁴⁰ Smit’s betoog veronderstelt een directe causale relatie tussen motieven voor activiteiten en de receptie daarvan. Dat degenen op wie de initiatieven zich richtten enthousiast reageerden, sluit (deels) eigenbelang als motief niet uit. Smit moet aan de andere kant toegeven dat enig paternalisme de ‘volksverheffers’ niet vreemd was en heeft ook oog voor tegenstrijdigheden in de doelen van de hervormers. Hulp en ondersteuning mochten verheffen maar niet leiden tot overschrijding van sociale grenzen.⁴⁴¹ Tot slot was een belangrijk motief van het beschavingswerk, dat zich vooral in de steden afspeelde, het voorkomen van sociale spanningen.⁴⁴²

De activiteiten en de doelgroep van de hervormers varieerden sterk. Sommige waren vooral gericht op het streven naar betere hygiëne en huisvesting (zoals de hygiënist) en het juiste woongedrag. De huizen, die de woningbouwcorporaties bouwden, kwamen vooral terecht bij de geschoolde beter verdienende arbeiders. Deze konden zich het lidmaatschap van een

⁴³⁵ De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 244.

⁴³⁶ Prak e.a., *Nederland en het poldermodel*, 229; Wolffram, *Vrij van al dat neerdrukt*, 144; De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 26-30.

⁴³⁷ Prak e.a., *Nederland en het poldermodel*, 229; Gemma Blok, *Ziek of zwak. Geschiedenis van de verslavingszorg in Nederland* (Amsterdam 2011) 33; Jaap van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap. Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland; een historisch-sociologische studie* (Hilversum 1995) 83.

⁴³⁸ Adrienne Dercksen en Loes Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland 1914-1970* (Proefschrift Universiteit Utrecht 1987) 28-29.

⁴³⁹ Ginkel, ‘Containing the urban poor’, 8-9.

⁴⁴⁰ Christianne Smit, *De volksverheffers. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914* (Hilversum 2015) 14.

⁴⁴¹ Smit, *De Volksverheffers*, 390.

⁴⁴² Ibidem, 16.

corporatie permitteren en hadden zich aangepast aan de normen van de burgerij.⁴⁴³ Dat betekende dat het leven zich vooral binnen de muren moest afspelen en niet op straat. Woonopzichteressen zagen niet alleen toe op een tijdige betaling van de huur, maar ook op de wijze van bewoning. Daarin stonden orde en netheid centraal. Anderen hadden als belangrijkste doel het terugdringen van drankmisbruik, zedelijk verval en prostitutie of pogingen (ex-)gedetineerden weer op het rechte pad te brengen.

De hervormers kwamen voort uit de gegoede burgerklasse en behoorden qua politieke voorkeur overwegend tot het sociaalliberalisme.⁴⁴⁴ Soms waren, afhankelijk van onderwerp en doelgroep, ook arbeiders en de lage middenklasse betrokken. De Middernachtzending bestond bijvoorbeeld vooral uit leden van de (geschoolde) arbeidersklasse.⁴⁴⁵ Zij posteerden zich voor bordelen om potentiële bezoekers te beletten naar binnen te gaan. Niet alleen burgers en hun organisaties waren de dragers van het beschavingsoffensief, ook de kerk en de armbesturen waren steeds meer van mening dat er geen sprake mocht zijn van ongeconditioneerde hulp of steun.

Omdat de ‘hervormers’ of ‘beschavers’, hun inspanningen en hun doelgroepen zo divers waren, is het lastig algemene uitspraken over hun doelen (zoals verheffing tot een hoger zedelijk of educatief peil, verbetering of disciplineren) en aanpak te doen. Bij sommigen overheerste idealisme in karakter en doelstelling. Economische motieven en de wens het gedrag van de armen te beheersen, speelden echter ook vaak een rol. Bovendien is niet uitgesloten dat hulp geboden uit idealistische motieven, al dan niet onbewust, disciplinerende aspecten bevatte gezien de afkomst van de ‘beschavers’ (overwegend uit de bourgeoisie). De relatie helper geholpene bergt impliciet al een ongelijkheid in zich: de een kan de ander verbeteren of helpen omdat hij of zij het in meerdere opzichten beter getroffen had.⁴⁴⁶

De ‘volksverheffers’ maakten deel uit van een transnationaal netwerk waaraan zij hun inspiratie ontleenden of waarvoor zij zelf als inspiratiebron functioneerden. Menig buitenlands voorbeeld vond navolging in een Nederlands equivalent of andersom.⁴⁴⁷ Voorbeelden hiervan zijn het Toynbee werk en het Volkshuis in Leiden of de Nederlandse woningopzichteressen die, geïnspireerd door Octavia Hill, de arbeiders ‘goed woongedrag’ wilden bijbrengen.

Wat de motieven en doelstellingen ook waren, feit is dat het beschavingsoffensief (in meer of mindere mate) van invloed was op de armenzorg. Het speelde een rol in de aanpak van vier (in de visie van veel tijdgenoten) belangrijke met armoede samenhangende problemen: (openbare) dronkenschap, onzedelijkheid, prostitutie en



Emily Knappert, oprichter en eerste directeur Leidse Volkshuis (Erfgoed Leiden en Omstreken)

⁴⁴³ De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*; Cor Smit, *Strijd om kwaliteit. De sociale woningbouw in de Leidse regio* (Leiden 2006).

⁴⁴⁴ Smit, *De volksverheffers*, 388; Van Drenth e.a., *The rise of caring power*, 17-18.

⁴⁴⁵ Rudolf Dekker, ‘De Middernachtszending een buitenparlementaire actiegroep’ in: *Criminaliteit in de 19^e eeuw. Hollandse studiën* 22 (Hilversum 1989) 109-115, aldaar 110.

⁴⁴⁶ Beate Althammer, *Bettler in der Europäischen Stadt der Moderne: zwischen Barmherzigkeit, Repression und Sozialreform* (Frankfurt am Main 2007) 9-11. Althammer doelt hier op bedelen (verwijzend naar de theorie van Georg Simmel) maar uiteraard is het ook breder toepasbaar; Smit, *De volksverheffers*, 389.

⁴⁴⁷ Leonards e.a., ‘Transnational experts, 215-239.

criminaliteit. De vrouwen die in de RWI terechtkwamen, zullen vooral op deze terreinen met het beschavingsoffensief in contact zijn gekomen.

3.4.1 Armenzorg: gunst of (onvoorwaardelijk) recht?

Nederland mocht dan officieel een eenheidsstaat geworden zijn, in de armenzorg was daar weinig van te merken. De eerste verantwoordelijkheid voor die zorg lag, op basis van de Armenwet van 1854, bij de aanpassing van 1870 aangescherpt, bij de kerkelijke armenzorg (merendeel) en het particulier initiatief. De lokale overheid kwam pas in beeld als sprake was van ‘volstreckte onvermijdelijkheid’ en er geen ‘onderstand’ van kerk of particuliere armenzorg mogelijk was. Volstreckte onvermijdelijkheid betekende dat de armen niet van de honger zouden omkomen.

Het niveau van armenzorg kon per gemeente sterk verschillen. Er waren geen landelijke regels over hoogte en voorwaarden.⁴⁴⁸ Het doel van de kerkelijke armenzorg was niet zozeer om de armen te helpen, maar vooral om hen dicht bij het geloof te brengen.⁴⁴⁹ Ondanks de voorkeur voor kerkelijke en particuliere hulp was het aandeel van het burgerlijk armbestuur substantieel en werd allengs groter. Er mocht geen sprake zijn van ‘dubbele bedeling’. Dit betekende dat zelfs als de kerk heel weinig bijdroeg, wat regelmatig gebeurde omdat er niet genoeg in kas was, de betrokkene zich niet voor aanvullende steun tot het armbestuur mocht wenden. Aan dit verbod op dubbele bedeling kwam pas een einde met de Armenwet van 1912.⁴⁵⁰ Desondanks kwam dubbele bedeling in de praktijk regelmatig voor.⁴⁵¹

Herhaalde pogingen om meer eenheid en efficiency aan te brengen in de lappendeken die de charitatieve instellingen vormden, liepen steeds op niets uit door het verzet van de christelijke partijen en de kerk. Deze waren bang hun grip op hun ‘discipelen’ te verliezen.⁴⁵² Behalve de legalisering van dubbele bedeling, maakte de Armenwet van 1912 ook een iets ruimere ondersteuning mogelijk dan waar sprake van was bij ‘volstreckte onvermijdelijkheid’. Daarnaast bleef veel bij het oude.⁴⁵³

Armenzorg bestond uit diverse vormen van ondersteuning. Deze varieerden van hulp in natura en een bijdrage in de kosten van huur en levensonderhoud (de zogeheten huiszittende armenzorg) tot verzorging in oudelieden-, wees- en ziekenhuizen en inrichtingen voor moeilijk opvoedbare kinderen.⁴⁵⁴ Ook de vroegere bedelaarsgestichten en de lokale werkhuisen maakten deel uit van de voor de armen beschikbare voorzieningen. Hoewel de hulp in materieel opzicht weinig voorstelde, waren de ‘huiszittende’ armen in tal van andere opzichten waarschijnlijk beter af dan degenen die in een instelling belandden. Dat waren vooral ouderen of jeugdigen.

⁴⁴⁸ Van Leeuwen, ‘Armenzorg 1800-1912’, 285-286.

⁴⁴⁹ Ibidem, 281 en 312.

⁴⁵⁰ Marco van Leeuwen, ‘Armenzorg 1912-1965, Van centrum naar periferie’ in: van Jacques van Gerwen en Marco H.D. van Leeuwen eds., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998) 520-569, aldaar 521

⁴⁵¹ Van Leeuwen, ‘Armenzorg 1800-1912’, 291.

⁴⁵² Ibidem, 280-281.

⁴⁵³ Van Leeuwen, ‘Armenzorg 1912-1965, 521-522; Van der Maas, *Over beschaving en bedeling* 49-50; Paul Th. Kok, *Burgers in de bijstand. Werklozen en de ontwikkeling van de sociale zekerheid in Leeuwarden van 1880 tot 1930* (Groningen 2000) 254.

⁴⁵⁴ Van Leeuwen, ‘Armenzorg 1800-1912’, 282.

Slechts enkele armenzorgbestuurders hadden (ook) oog voor de rol die de omstandigheden speelden in het lot van de armen. De meesten bleven ervan overtuigd dat verkwisting, onzedelijkheid, luiheid en vooral een gebrek aan zelfbeheersing de belangrijkste oorzaken van de problemen van de armen vormden.⁴⁵⁵ Het aanleren van spaarzaamheid, zindelijkheid en arbeidslust was daarmee de meest voor de hand liggende oplossing. Dit zorgde ervoor dat de verleende bedeling niet alleen zeer karig was, maar regelmatig, sterker dan daarvoor, vergezeld ging van eisen aan de leefstijl van de armen.

Liefdadigheid naar Vermogen was een voorbeeld van de ‘moderne’ armenzorgorganisaties die in de laatste decennia van de negentiende eeuw het licht zagen. Modern waren zij vooral door de manier van werken: een individuele benadering waarin opvoeding van de armen centraal stond. Deze ging gepaard met diepgaand onderzoek naar hun leefstijl en situatie. Alleen de armen die na onderzoek voor verbetering vatbaar bleken, kwamen in aanmerking voor hulp. De moderne armenzorgers waren meestal fel gekant tegen het geven van aalmoezen aan bedelaars. Dit beschouwden zij als het belonen van luiheid.⁴⁵⁶

Paul Kok deed onderzoek naar het bestaan van een (door tijdgenoten zo vaak veronderstelde) afwijkende leefstijl onder de armen via de ondersteuningsrapporten van de stedelijke armenkamer van Leeuwarden. Hij beperkte zich daarbij voornamelijk tot de dossiers over de steunaanvragen van losse thuiswonende arbeiders gedurende twee vierjaarlijkse periodes: één van 1894 tot en met 1897 en één van 1922 tot en met 1925.⁴⁵⁷ Hij vond in deze rapporten geen bewijs voor het bestaan van fundamentele verschillen in leefstijl tussen armen die het gemeentelijk armbestuur ondersteunde en de totale bevolking van Leeuwarden. Hierbij keek hij naar onkerkelijkheid, ongehuwd samenleven, schoolverzuim en drankmisbruik. Het merendeel van de ondersteunden bleek lid van een begrafenisfonds (70 procent in de jaren negentig van de negentiende eeuw en zelfs 80 procent rond 1920). Dit was volgens Kok een bewijs dat er nauwelijks sprake was van een gebrek aan zelfbeheersing. De armen in Leeuwarden leken zich in de onderzochte periode in grote mate te conformeren aan de heersende cultuur.⁴⁵⁸ De vraag is uiteraard of hier sprake was van internalisering van deze waarden of van een bewuste strategie van de zijde van de armen. Voor hun overleving, werk, ondersteuning door armenzorg, liefdadigheid of burenhulp waren zij immers afhankelijk van hun reputatie bij brede lagen van de bevolking.⁴⁵⁹ Drankmisbruik en ongehuwde samenwoning speelde volgens Kok slechts een kleine rol in de afgewezen verzoeken, namelijk in 16,5 procent van de gevallen waarin drankmisbruik expliciet vermeld was. Het was dus meestal geen reden om steun te weigeren in de jaren negentig. Dat gold, in iets mindere mate, ook voor ongehuwd samenwonen of prostitutie. De motivatie voor weigering van steun aan mensen die hiermee bekend stonden, was meestal dat er sprake was van dubbele bedeling of dat ze niet behoeftig genoeg waren. Prostitutie betekende inkomen en kinderloze ongehuwden hadden lagere lasten. Dat disciplineren niet voorop stond, bleek uit de hulp die de Stadsarmenkamer bood aan een

⁴⁵⁵ De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 148-150.

⁴⁵⁶ Ibidem, 152-157.

⁴⁵⁷ Kok, *Burgers in de bijstand*, 111-112.

⁴⁵⁸ Ibidem, 380-382.

⁴⁵⁹ Lex Heerma van Voss, ‘De rode dreiging... en het verzuilde antwoord’ in: J.C.H. Blom & J. Talsma eds., *De verzuiling voorbij. Godsdienst en stand in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000) 115-132, aldaar 116-121.

vrouw die door de hervormde diaconie was afgewezen omdat haar dochter ongehuwd moeder was.⁴⁶⁰ Dubbele bedeling of het ontbreken van volstrekte onvermijdelijkheid vormde de belangrijkste reden voor afwijzing in het merendeel van de steunaanvragen van thuiswonende armen.⁴⁶¹ Merkwaardig genoeg speelde disciplinerende wel een sterke rol in het armhuis, dat eveneens onder de Stadsarmenkamer viel. Zo moest de portier in de jaren tachtig van de negentiende eeuw aan de adem van de uit de stad terugkerende ‘verpleegden’ ruiken om te bepalen of er sprake was geweest van alcoholgebruik en was kerkgang tot 1913 verplicht.⁴⁶²

Marco van Leeuwen signaleert eveneens dat ook als de bij burens, vrienden, familieleden of werkgevers ingewonnen informatie ongunstig was (en wees op drankmisbruik, onzedelijk gedrag of kleine overtredingen), dit niet altijd leidde tot stopzetting van alle hulp. De zwaarte van de eisen die aan het gedrag werden gesteld verschilden per gemeente. Degenen die niet in de categorie probleemgevallen vielen, kregen meestal wel een schamel bedrag aan steun in ruil voor kleine aanpassingen aan hun leefstijl.⁴⁶³

Jan Adriaan van der Maas onderzocht de gemeentelijke armenzorg in Amsterdam. Ook hij baseerde zich hierbij uitsluitend op de dossiers van de thuiswonende armen. Anders dan Paul Kok, vindt hij duidelijk bewijs voor de invloed van het beschavingsoffensief, hoewel afnemend in de eerste decennia van de twintigste eeuw.⁴⁶⁴ Zo zou in 1871 het morele oordeel van de armenbezoeker vaak nog een grote rol spelen in het besluit een aanvraag al dan niet toe te kennen. Indien de betrokkene lui was, misbruik maakte van sterke drank, de kinderen niet naar school stuurde, niet naar de kerk ging of ongehuwd samenwoonde, was de kans dat hij of zij enige ondersteuning kreeg klein. Dat gold ook voor onzedelijk gedrag, verkwisting of een verwaarloosde en onhygiënische woning. In 1911 was het oordeel van de armenbezoeker over de leefstijl eveneens van invloed op het besluit tot ondersteuning, maar leek dit minder zwaar te wegen. In 1936 gaven armenbezoekers nog maar zelden een moreel oordeel over de steunaanvrager: zakelijke overwegingen vormden de doorslag voor toekenning of afwijzing. Voorbeelden van zakelijke of rationele overwegingen waren de eventuele aanwezigheid van (alternatieve) inkomstenbronnen, de mogelijkheid van ondersteuning door familie, gebrek aan voldoende informatie of toereikende inkomsten. Deze zakelijke motieven voor afwijzing leken in Leeuwarden dus al eerder aanwezig.

Waar aanvankelijk gedrag dat beantwoordde aan de normen van die tijd (sober, ijverig, spaarzaam, plichtsgetrouw, ‘zindelijk’ en ‘zedelijk’) van grote invloed was op de werkwijze van de armenzorg, was deze 70 jaar later uitgegroeid tot een bureaucratische instelling.⁴⁶⁵ De mate waarin disciplinerings- of verheffingsmotieven een rol speelden in het beleid en de uitvoering van de armenzorg kon sterk verschillen, zowel binnen steden als tussen verschillende steden. Het waren vooral de particuliere armenzorgorganisaties die leefstijl zwaar lieten meewegen in hun beslissingen. Zo was er in Den Bosch een groot verschil tussen de burgerlijke armenzorg en de katholieke Sint Vincentiusvereniging. Eerstgenoemde keerde tussen 1854 en 1912 zonder enig onderzoek, standaard een uiterst schamel bedrag aan steun uit aan vast

⁴⁶⁰ Kok, *Burgers in de bijstand*, 224-227.

⁴⁶¹ Ibidem, 213-250.

⁴⁶² Kok, *Burgers in de bijstand*, 129.

⁴⁶³ Van Leeuwen, ‘Armenzorg 1800-1912’, 311-313.

⁴⁶⁴ Van der Maas, *Over beschaving en bedeling*.

⁴⁶⁵ Ibidem, respectievelijk 72-84 en 115-140.

omschreven categorieën van ‘behoefthgen’. ⁴⁶⁶ Bij de Sint Vincentiusvereniging stonden daarentegen onderzoek en zedelijke verbetering centraal. Mensen die zich schuldig maakten aan bedelarij, onzedelijk gedrag en alcoholmisbruik kregen geen ondersteuning. Datzelfde gold aanvankelijk zelfs voor verlaten vrouwen. ⁴⁶⁷

In de tweede helft van de negentiende en eerste decennia van de twintigste eeuw ontstonden steeds meer organisaties die zich op specifieke problemen en groepen richtten. Zij hadden als belangrijkste oogmerk verandering van de wetgeving en het bieden van ondersteuning. Zij streefden naar een verbod op prostitutie en naar maatregelen om het drankmisbruik tegen te gaan. Hulp ging meestal gepaard met pogingen tot morele verbetering. ⁴⁶⁸ Zij vochten de reglementering van de prostitutie aan, richtten doorgangshuizen en ‘Heldringgestichten’ voor ‘gevalen vrouwen’ op en bekommerden zich om gevangenen. In deze initiatieven waren net zoals in de plaatselijke armenzorg de notabelen van de stad actief. Hieronder waren veel vrouwen, eveneens afkomstig uit de bovenlaag van de samenleving. Dezen vonden hierin een mogelijkheid om maatschappelijk actief te zijn in het verlengde van hun traditionele ‘zorgende rol’. ⁴⁶⁹

3.4.2 De strijd tegen onzedelijkheid en drankmisbruik

Prostitutie was niet verboden, maar in de Franse tijd aan allerlei regels gebonden. ⁴⁷⁰ Publieke vrouwen moesten zich laten registeren en zich enkele keren per week aan controle op geslachtsziektes onderwerpen. Het bewijs van die controle moesten zij via een ‘boekje’ bij zich dragen. Het doel was geslachtsziektes tegen te gaan in het leger. Hoewel met het vertrek van de Fransen geen sprake meer was van landelijke wetgeving in deze, waren er tal van gemeenten die de controle op prostituees in een plaatselijke verordening hadden geregeld. De meeste daarvan kwamen tussen 1850 en 1875 tot stand. Er waren nogal wat verschillen tussen de steden. Sommige steden kwamen veel later met een regeling en in andere kwam het zelfs nooit zover, zoals in Amsterdam (vanwege verdeeldheid in de gemeenteraad). ⁴⁷¹ Ook de definitie van publieke vrouw kon per verordening, en dus per stad verschillen. Sommige gemeenten hanteerden een vrij nauwe omschrijving die uitging van prostitutie als beroep of bedrijf. Andere gemeenten, zoals Harderwijk en Leiden, gebruikten een veel ruimere definitie. Hierdoor kon vrijwel elke vrouw die zich in zedelijk opzicht niet naar de normen van die tijd gedroeg hieronder vallen. Dit betekende dat, hoewel prostitutie op zich niet verboden was, iedere vrouw die de politie op ‘ontuchtige’ handelingen betrapt (zoals het ‘aanlokken’ van mannen) het risico liep ingeschreven te worden. Als zij dat weigerde was ze strafbaar. ⁴⁷²

⁴⁶⁶ Theodorus Wouters, *Van bedeling naar verheffing. Evolutie in de houding tegenover de behoeftige mens te s’Hertogenbosch 1854-1912* (Tilburg 1986) 266-268.

⁴⁶⁷ Wouters, *Van bedeling naar verheffing*, 274.

⁴⁶⁸ Schouten e.a., *Verenigingen voor armenzorg en armoedepreventie*.

⁴⁶⁹ Van Drenth e.a., *The rise of caring power*, 45-47.

⁴⁷⁰ Martin Bossenbroek & Jan Kompagnie. *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in 19^e eeuw* (Amsterdam 1998) 8-9.

⁴⁷¹ Petra de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911* (Hilversum 1997) 28.

⁴⁷² De Vries, *Kuisheid voor mannen*, 29.

De ‘liberale’ houding tegenover prostitutie, die de ‘gebruiker’ ontzag en prostitutie beschouwde als een ‘noodzakelijk kwaad’, was de kerk een doorn in het oog.⁴⁷³ Eén van de meest fervente strijders tegen de ‘onzedelijkheid’ was Hendrik Pierson en zijn in 1879 opgerichte Nederlandse Vereeniging tegen de Prostitutie. Deze werd al gauw bijgestaan door de Nederlandse Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn. De leden hiervan behoorden tot de hogere kringen van de protestantse bevolking.⁴⁷⁴ In 1890 kregen zij gezelschap van de Middernachtszending waarin juist de ‘kleine luyden’, uitsluitend mannen, zich verenigden. Zij richtten hun pijlen niet op de prostituees zelf maar op hun bezoekers. Aan de strijd tegen de geregementeerde prostitutie nam een breed en gevarieerd gezelschap deel, zij het met verschillende motieven. Bij de confessionelen stond de moraal voorop, socialisten veroordeelden prostitutie als een uitwas van het kapitalisme en feministen wezen op de achterstelling van vrouwen, hun lage lonen en hun economische afhankelijkheid.⁴⁷⁵

Alle bovengenoemde groepen veroordeelden de dubbele moraal die aan de reglementering ten grondslag lag, op basis waarvan op prostituees werd neergezien en bordeelbezoekers werden ontzien. Bordeelbezoek was in deze visie een gevolg van een niet te beteugelen natuurdrift. Het zou zelfs ongezond zijn om deze in toom te houden. Prostitutie was een noodzakelijk kwaad. Het moest voorkomen dat (ongehuwde of door werk lange tijd van huis verkerende) mannen zich aan fatsoenlijk vrouwen zouden vergrijpen.⁴⁷⁶ De strijdbare Zeeuwse dienstbode Neeltje Lokerse, die zich als ongehuwde moeder inzette voor onderzoek naar het vaderschap van buitenechtelijk geboren kinderen, deelde deze visie.⁴⁷⁷ Het verbod op het achterhalen van de vader van buitenechtelijk geboren kinderen dateerde van 1811 en belandde via artikel 342 in het Burgerlijk Wetboek van 1838. Hierdoor was het voor ongehuwde moeders juridisch niet mogelijk om de vader aansprakelijk te stellen voor de onderhoudskosten van de door hen verwekte kinderen of hen te dwingen tot een huwelijk.⁴⁷⁸ Met de Zedelijkheidswet van 1911 kwam het uiteindelijk tot een totaal bordeelverbod.⁴⁷⁹ Dit betekende niet zozeer een eind aan de prostitutie maar eerder een verandering van tactiek: seksuele dienstverlening verhuisde van bordelen naar sigarettenwinkels, café-chantants en hotels.⁴⁸⁰

De strijd tegen onmatige consumptie van alcoholische dranken die rond 1830 ontstond, veranderde tegen 1900 geleidelijk van karakter. Aanvankelijk propageerde men een matig gebruik van alcohol en lag de focus op spiritualiën (de drank van de arbeidende klasse) en minder op bier en wijn. Rond de eeuwwisseling was in sommige kringen totale onthouding het

⁴⁷³ Diet Sijmons, ‘Een noodzakelijk kwaad, maar voor wie? Prostitutie in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw’ in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 1 (Nijmegen, 1980) 65-110.

⁴⁷⁴ Van Drenth e.a., *The rise of caring power*, 146-152.

⁴⁷⁵ De Vries, *Kuisheid voor mannen*, 156-160.

⁴⁷⁶ Sijmons, ‘Een noodzakelijk kwaad’, 72; De Vries, *Kuisheid voor mannen*, 51-52; Bossenbroek e.a., *Het mysterie van de verdwenen bordelen*, 49; Settle, Louise, *Sex for sale in Scotland. Prostitution in Edinburgh and Glasgow 1900-1939* (Edinburgh 2016) 1.

⁴⁷⁷ Josine Spits, Neeltje Lokerse. Van Zeeuwse dienstbode tot strijdbaar activiste (1868-1954) (Doctoraalscriptie Universiteit Leiden 1988).

⁴⁷⁸ Selma Sevenhuijsen, *De orde van het vaderschap. Politieke debatten over ongehuwd moederschap, afstamming en het huwelijk in Nederland 1870-1900* (Dissertatie Amsterdam 1987) 19-20.

⁴⁷⁹ De Vries, *Kuisheid voor mannen*, 261.

⁴⁸⁰ Marion Pluskota, ‘Prostitution in the Netherlands: Amsterdam, Rotterdam and the Hague’ in: *Trafficking in women 1924-1926 The Paul Kinsie Reports for the League of Nations. Historical series volume 2*, 150-158.

devies. Dat gold vanaf dat moment ook voor de drankbestrijders zelf. Zij moesten het goede voorbeeld geven.⁴⁸¹ Een andere belangrijke verandering was dat de drankbestrijders degene die zich aan drankmisbruik schuldig maakte eerder als patiënt benaderden dan als zondaar. Praktische en morele steun moesten deze patiënt genezen van zijn (of haar) ziekte.⁴⁸² Deze verschuiving van zondaar naar patiënt vond zeer geleidelijk plaats. Lange tijd liepen zowel in de publieke opinie als in het beleid, criminalisering, moralisering en behandeling door elkaar heen.⁴⁸³ Terwijl het nieuwe Wetboek van Strafrecht per 1886 de mogelijkheid bood om openbare dronkenschap (bij herhaling) te bestraffen met opzending naar een RWI, ontstond rond de eeuwwisseling het begin van de (particuliere) verslavingszorg. Deze particuliere initiatieven hadden als doel drankzuchtigen van hun kwaal te genezen, bijvoorbeeld via opname in een asiel. De spaarzame plekken die beschikbaar waren kwamen vooral ten goede aan de gemotiveerde en geneesbare alcoholisten.⁴⁸⁴ Pogingen van psychiaters om speciale staatsasiels in het leven te roepen faalden door gebrek aan eenheid binnen deze beroepsgroep en omdat de overheid zich alleen wilde concentreren op de bestrijding van de overlast.⁴⁸⁵ In het interbellum kwam de ambulante hulpverlening aan alcoholisten op gang in de vorm van consultatiebureaus. Deze boden ‘praktische en laagdrempelige hulp’ aan (alcoholische) paupers en hun gezinnen. Desondanks speelden morele oordelen nog steeds een grote rol.⁴⁸⁶

Zoals in de inleiding al aan de orde kwam, zagen tijdgenoten alcoholmisbruik overwegend als een ‘mannelijk’ fenomeen. Vrouwen hadden vooral een rol in het voorkomen van alcoholmisbruik door een gezellig thuis te scheppen voor man en kinderen. Hoewel overmatig drinken onder vrouwen veel minder voorkwam, werd het hen veel zwaarder aangerekend. Diverse onderzoeken laten zien dat vrouwen oververtegenwoordigd waren in de Engelse instituten voor alcoholici in de periode 1870-1920.⁴⁸⁷ In Nederland was vooral psychiater K.H. Bouman ervan overtuigd dat de gevolgen van alcoholmisbruik bij vrouwen vele malen desastreuzer waren dan die bij mannen. Zij hadden meer kans op psychische stoornissen en onvruchtbaarheid en genezing was vrijwel onmogelijk.⁴⁸⁸ De vraag is of dit terug te zien is in de benadering, bijvoorbeeld door het OM of het damescomité, van de vrouwen die

⁴⁸¹ Gemma Blok, ‘Gentle knights. Masculinity, teetotalism and aid for alcohol abuse c. 1900’, *BMGN - Low Countries Historical Review* 127:1 127 (2012) 101-126, aldaar 102.

⁴⁸² Ibidem, 113 en 125.

⁴⁸³ Gemma Blok, *Ziek of zwak. Geschiedenis van de verslavingszorg in Nederland* (Amsterdam 2011) 1 en 4; Jaap van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap. Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland. Een historisch sociologische studie* (Hilversum 1995) 189-198; Voor andere landen zie onder andere: Elizabeth Malcolm, ‘Between habitual drunkards and alcoholics. Inebriate women and reformatories in Ireland, 1899-1919’ in: Margaret Preston, *Gender and medicine in Ireland 1700-1950* (Syracuse 2012), 108-122, aldaar 111.

⁴⁸⁴ Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 189-218; Blok, *Ziek of zwak*, 50-67.

⁴⁸⁵ Blok, *Ziek of zwak*, 62-67.

⁴⁸⁶ Ibidem, 102-103.

⁴⁸⁷ Bronwyn Morrison, ‘Controlling the ‘hopeless’. Re-visioning the history of female inebriate institutions c. 1870-1920 in: Helen Johnston eds., *Punishment and control in historical perspective* (New York 2008) 135-157.

⁴⁸⁸ Harry Oosterhuis en Marijke Gijswijt-Hofstra, *Verward van geest en ander ongerief. Psychiatrie en geestelijke gezondheidszorg in Nederland* (Houten 2008) 215; Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 215-217.

voor dronkenschap vastzaten vergeleken met degenen die voor bedelen en zwerven opgezonden waren.

3.4.3 Verbetering van criminelen

De toenemende aandacht eind achttiende en begin negentiende eeuw voor de hervorming van het gevangeniswezen, richtte zich aanvankelijk op verbetering van de erbarmelijke omstandigheden waaronder de gevangenen hun straf moesten uitzitten. In de loop van de negentiende eeuw verschoof de focus naar de verbetering van het innerlijk van de gevangenen. Ook de hulp aan gevangenen stond daarmee in het teken van het beschavingsoffensief. Naast afschrikking en vergelding, zochten de gevangenishervormers de legitimatie van gevangenisstraf vooral in zedelijke verbetering. Straf moest ertoe bijdragen dat de gevangene een beter mens werd.⁴⁸⁹ Dit leidde tot de oprichting van het Nederlands Genootschap voor Zedelijke Verbetering van de Gevangenen (NGZVG) in 1823. De Engelse Elizabeth Fry vormde een belangrijke inspiratiebron voor dit genootschap.⁴⁹⁰ Zij was een Quaker en liet zich bij haar hulp aan de vrouwelijke gevangenen sterk inspireren door haar geloof.⁴⁹¹

Elisabeth Fry verwachtte veel heil van een strikte scheiding van de seksen, classificatie en de inzet van vrouwelijk personeel voor vrouwelijke gevangenen. Deze drie punten nam het NGZVG naadloos van haar over. Dit gold ook voor het belang dat Fry hechtte aan onderwijs, godsdienst, arbeid en persoonlijke aandacht.⁴⁹² De classificatie betrof de inschatting in hoeverre gevangenen voor verbetering vatbaar leken. Om die reden kwamen jongeren steeds vaker in aparte instellingen terecht. Een andere reden hiervoor was het voorkomen van ‘besmetting’ door meer doortrapte misdadigers.⁴⁹³ Naast jongeren, zagen justitie en aanverwante organisaties ook vrouwen als kneedbaarder en ontvankelijker voor verbetering.⁴⁹⁴ Judith Rowbotham veronderstelt dat zij daarom vooral moeite hadden met recidiverende vrouwen.⁴⁹⁵ Anders dan het NGZVG, was Fry was een uitgesproken tegenstander van het cellulair systeem. Het NGZVG was er echter van overtuigd dat de gewenste verbetering van binnenuit moest komen en dat eenzame opsluiting daarvoor het beste middel was.⁴⁹⁶

Elisabeth Fry inspireerde niet alleen tot de oprichting van het NGZVG, maar ook tot het gevangenisbezoek van vrouwen. In de loop van de negentiende eeuw ontstonden in steeds meer steden, waaronder in Leiden, damescomités die zich toeleiden op het bezoeken van vrouwelijke

⁴⁸⁹ Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 783-784.

⁴⁹⁰ Francisca de Haan, “‘Niet langer cellulair, nog steeds Elizabeth Fry!’”. Grondlegster van de zorg voor vrouwelijke gevangenen’, *Nemesis, tijdschrift over vrouwen en recht* 11.2 (1995) 58-75.

⁴⁹¹ De Haan, “‘Niet langer cellulair’”, 60-63.

⁴⁹² Francisca de Haan en Romke van der Heide, ‘Vrouwenverenigingen, Dames-comité’s en feministen. De zorg voor vrouwelijke gevangenen in de negentiende eeuw’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* (1997) 278-309, aldaar 289.

⁴⁹³ Francois Fenchel, Jean Trépanier and Sylvie Ménard, ‘From punishment to reform: boys in goal and reform institutions, Montreal, 1853-1921’ in: Jean Trepanier and Xavier Rousseau eds., *Youth and justice in Western states 1850-1950* (Londres 2018) 99-130, aldaar 112.

⁴⁹⁴ Barry Godfrey, ‘A historical perspective on criminal justice responses to female and male offending’ in: Rosemary Gartner and Bill McCarthy eds. *The Oxford handbook of gender, seks and crime* (Oxford 2014) aldaar 164; Lucia Zedner, *Women, crime and custody in Victorian England*, (New York 1991) 4.

⁴⁹⁵ Judith Rowbotham, ‘Turning away from criminal intent, reflecting on Victorian and Edwardian strategies for promoting desistance amongst petty offenders’ in: *Theoretical Criminology* 13:1 (2009) 105-128.

⁴⁹⁶ Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 331-332; De Haan e.a., “‘Niet langer cellulair’”, 67.

gevangen.⁴⁹⁷ In het volgende hoofdstuk en in hoofdstuk 9 komt dit comité en zijn bemoeienis met de vrouwen in de rijkswerkinrichting uitgebreid aan de orde.

3.4.4 Opkomst van de psychiatrie

Successen in de wetenschap gaven artsen het vertrouwen dat ook geestesziekten, in die tijd aangeduid met ‘krankzinnigheid’, met de juiste behandeling te genezen zouden zijn. Tot 1800 kwamen arme mensen, die vanwege ernstig verward en hinderlijk gedrag niet langer thuis of in de lokale samenleving te handhaven waren, in dolhuizen of (vaker) armenzorginstellingen terecht. Voorbeelden hiervan waren gasthuizen, tucht- en werkhuisen of oudeliedenhuizen. De opvang daar was uiterst sober: weinig eten van matige kwaliteit, vochtige en koude verblijfsruimtes en schamele kleding waren hun deel. Aanvallen van razernij werden met opsluiting of door middel van boeien en ketens bedwongen.⁴⁹⁸

Onder invloed van Franse psychiaters als Philippe Pinel en Jean-Etienne Esquirol en de Engelse quaker William Tuke vond eind achttiende en begin negentiende eeuw een omslag plaats. Laatstgenoemden en hun volgelingen beschouwden ‘krankzinnigen’ als zieken, die een geneeskundige behandeling moesten krijgen in aparte alleen voor hen bestemde instellingen.⁴⁹⁹ Dit leidde in diverse Westerse landen, waaronder Nederland, tot een verbetering van de bestaande instellingen en vooral tot de bouw van nieuwe inrichtingen. Dwang moest wijken voor overreding en ‘non restraint’ beleid.⁵⁰⁰ ‘Moral treatment’: een menslievende persoonlijke behandeling bestaande uit ‘liefdevolle toespraak, (bed-)rust, baden, regelmaat, onderwijs, godsdienstonderricht en medicamenten’ was de ideale behandeling.⁵⁰¹ Door overbevolking in de instellingen kwam deze aanpak onder druk te staan: moral treatment veranderde geleidelijk in ‘moral management’. Deze term verwees naar een techniek om het gedrag van grote groepen mensen te controleren binnen de bureaucratische organisaties die tegen het einde van de negentiende eeuw waren ontstaan.⁵⁰² In de tweede helft van de negentiende eeuw nam het aantal mensen dat in een psychiatrische instelling terechtkwam sterk toe.⁵⁰³ In Nederland steeg het aantal psychiatrische patiënten tussen 1884 en 1920 van 4700 tot bijna 16.000 (van 1,1 promille tot 2,3 promille van de bevolking).⁵⁰⁴ Dit had verschillende oorzaken. Het ontstaan van de

⁴⁹⁷ Sommige damescomités, zoals die in Zwolle en Amsterdam, opereerden aanvankelijk min of meer onafhankelijk van de plaatselijke afdelingen van het NGZVG, zie Van Drenth e.a., *The rise of caring power*, 126-128. Er zijn duidelijke aanwijzingen dat het Leidse comité gesteund werd door de Leidse afdeling van het NGZVG. Dit genootschap vroeg voor het damescomité bijvoorbeeld toestemming aan de minister van Justitie om de opgezonden vrouwen te bezoeken en af en toe wordt in het register van het comité ook melding gemaakt van een financiële bijdrage van de zijde van het NGZVG.

⁴⁹⁸ Joost Vijselaar, *Het gesticht. Enkele reis of retour* (Amsterdam 2010) 13-14; Harry Oosterhuis en Jessica Slijkhuis, *Verziekte zenuwen en zeden. De opkomst van de psychiatrie in Nederland (1870-1920)* (Rotterdam, 2012) 37.

⁴⁹⁹ Vijselaar, *Het gesticht*, 14; Harry Oosterhuis e.a., *Verziekte zenuwen*, 27-29; Louise Hide, *Gender and class in English asylums, 1890-1914* (New York 2014) 91-92.

⁵⁰⁰ Cyrille Fijnaut, *Criminologie en strafrechtsbedeling. Een historische en transatlantische inleiding* (Antwerpen-Cambridge 2014) 193.

⁵⁰¹ Vijselaar, *Het gesticht*, 17; Hide, *Gender and class*, 91; Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 32-38; Oosterhuis e.a., *Verziekte zenuwen*, 44.

⁵⁰² Hide, *Gender and class*, 92.

⁵⁰³ Vijselaar, *Het gesticht*, 17; Hide, *Gender and class*, 14; Jill Harsin, ‘Gender, class and madness in nineteenth century France’, *French Historical Studies* 17:4 (1992) 1048-1070, aldaar 1050.

⁵⁰⁴ Harry Oosterhuis e.a., *Verziekte zenuwen*, 93-94.

psychiatrie als aparte tak binnen de medische wetenschap was een belangrijke factor. Het leidde tot de overplaatsing van geesteszieken vanuit de thuissituatie, de werk- en armenhuizen en de gevangenissen naar de nieuwe psychiatrische inrichtingen.⁵⁰⁵ Daarnaast speelde een afnemende tolerantie voor afwijkend gedrag een rol. Dit was een gevolg van de krappe huisvesting in overbevolkte steden door de urbanisatie en de behoefte aan gedisciplineerde arbeidskrachten in een loonafhankelijke markteconomie.⁵⁰⁶ Ook was er sprake van een reële toename van het aantal psychiatrische patiënten als gevolg van syfilis, (overmatig) alcoholgebruik en van wat nu schizofrenie heet, hoewel dat laatste aan discussie onderhevig is.⁵⁰⁷ Tussen 1870 en rond 1900 steeg het aantal gevangenen met geestesstoornissen verhoudingsgewijs vele malen (zes tot dertig maal) sterker dan in de rest van de samenleving. Herman Franke bracht laatstgenoemde ontwikkeling deels in verband met de invoering van het cellulaire systeem, waarin gevangenen in compleet isolement hun dagen doorbrachten.⁵⁰⁸ Tot slot was daar de ruimere definitie van ‘krankzinnigheid’. Allerlei vormen van gedrag die vroeger als een moreel probleem golden, zoals luiheid, alcoholmisbruik of verslaving en ‘afwijkende’ seksuele voorkeuren, beschouwden artsen nu eerder als een ziekte. Hierdoor kwamen mensen die zich hieraan schuldig maakten vaker in een instelling terecht.⁵⁰⁹

Behalve strafinstellingen, beschouwden neomarxistisch georiënteerde wetenschappers en Foucault ook de psychiatrische instellingen van de negentiende en de twintigste eeuw als onderdrukkende instituties. Zij zouden vooral tot doel hebben gehad om mensen die van de norm afweken op te sluiten en te disciplineren.⁵¹⁰ Hoewel bovengenoemde cijfers over Nederland de aanname van toenemende institutionalisering ondersteunen, zijn er geen indicaties dat de overheid het als haar missie beschouwde om zoveel mogelijk geesteszieken op te sluiten.⁵¹¹ Evenals Lis en Soly in achttiende-eeuws Vlaanderen, signaleert Gerald Grob dat in Amerika in de tweede helft van de negentiende eeuw de meeste opnames op verzoek van familie plaatsvonden.⁵¹² Joost Vijselaar betoogt dat ook de armere delen van de bevolking in Nederland in de negentiende eeuw vaak geen andere uitweg zagen dan een krankzinnig gezinslid te laten opnemen op kosten van de armenzorg. In de sterk uitdijende steden leefden zij in uiterst krap bemeten huizen. Deze verzoeken om ingrijpen kwamen, in ieder geval in

⁵⁰⁵ Hide, *Gender and class*, 14; Edward Shorter, *A historical dictionary of psychiatry* (New York 2005) 4.

⁵⁰⁶ Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 39; Hide, *Gender and Class*, 15.

⁵⁰⁷ Edward Shorter, *A history of psychiatry, from the era of asylum to the age of Prozac* (New York, 1997) 48-60.

⁵⁰⁸ Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 409; Oosterhuis e.a., *Verziekte zenuwen*, 222.

⁵⁰⁹ Liesbet Nys, Henk de Smaele, Jo Tollebeek, & Kaat Wills, ‘Proloog: een medisch object: veranderingen in menswetenschap, cultuur en politiek’ in: idem eds., *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving, 1860-1914* (Groningen 2002) 10-20, aldaar 12; Hide, *Gender and class*, 14-15.

⁵¹⁰ Gerald Grob, *Mental illness and American society, 1875-1940* (Princeton 1983) IX-X.

⁵¹¹ Harry Oosterhuis e.a., *Verziekte zenuwen*, 44.

⁵¹² Gerald Grob, ‘The transformation of mental health policy in twentieth century America’ in: Marijke Gijswijt-Hofstra, Harry Oosterhuis and Joost Vijselaar eds., *Psychiatric cultures compared. Psychiatry and mental health care in the twentieth century: comparisons and approaches* (Amsterdam 2005) 141-162, aldaar 9-10.

Nederland, niet lichtzinnig tot stand: meestal hadden familieleden dan al lange tijd geprobeerd om hun geesteszieke verwant thuis te houden.⁵¹³

Degeneratie

Het aanvankelijke optimisme over de geneesbaarheid van ‘krankzinnigheid’ en de verbetering van criminelen maakte later plaats voor een meer pessimistische visie. Het hoge percentage chronisch zieken dat niet vatbaar voor behandeling bleek, leidde binnen de medische wereld in veel Westerse landen tot zorgen over de degeneratie van het menselijk ras. Hierin zou onder andere alcoholmisbruik een belangrijke rol spelen.⁵¹⁴ Veel artsen zagen de overbevolkte steden als broedplaats en veroorzaker van ziektes. Samen met alcoholisme, symboliseerden tuberculose en syfilis in hun ogen ‘de ruiters van de Apocalyps’. Deze drie aandoeningen beschouwden deze artsen als de belangrijkste oorzaak van een degeneratie die het morele en fysieke welzijn en voortbestaan van de natie bedreigde. Daarbij veronderstelde de medische wereld allerlei verbanden tussen bovengenoemde ziektes.⁵¹⁵ Lucia Zedner betoogt dat de zorgen over degeneratie in Engeland ertoe leidden dat tijdgenoten criminaliteit gepleegd door vrouwen in toenemende mate weten aan alcoholisme en zwakbegaafdheid. Deze beschouwden zij als aangeboren ziektes. Het gevolg was dat arme (deviante) vrouwen minder in gevangenissen terechtkwamen en eerder als zielig en ziek dan als crimineel beschouwd werden. Zij belandden meestal rechtstreeks in de nieuwe instituties voor zwakzinnigen en alcoholisme. Als genezing niet mogelijk bleek, moest in ieder geval worden voorkomen dat zij zich voortplantten en hun slechte eigenschappen doorgaven aan hun nageslacht. Hoewel veel van deze vrouwen waarschijnlijk echt met verstandelijke beperkingen kampten, kregen ook ongehuwd zwangere vrouwen die bij de armenzorg aanklopten automatisch het label zwakzinnig opgelegd onder de Mental Deficiency Act van 1913.⁵¹⁶

Het nageslacht van alcoholisten zou niet alleen de alcoholverslaving van hun ouders erven, maar ook andere aandoeningen zoals epilepsie of ‘idiotie’. Medici brachten bovengenoemde ziektes daarnaast met krankzinnigheid en criminaliteit in verband.⁵¹⁷ In hun visie leidde alcoholisme in het bijzonder bij mannen, vaker dan bij vrouwen, tot crimineel gedrag.⁵¹⁸ Een alcoholverslaafde moeder zou vooral een desastreuze invloed op de ‘kwaliteit’ van haar nakomelingen hebben.⁵¹⁹ In Nederland was de gedreven drankbestrijder en hoogleraar histologie Jacob van Rees een hartstochtelijk aanhanger van de degeneratietheorie.⁵²⁰

⁵¹³ Joost Vijselaar, *Het gesticht. Enkele reis of retour* (Amsterdam 2010) 63-67.

⁵¹⁴ Blok, *Zwak of ziek*, 41-43; Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 199.

⁵¹⁵ Liesbet Nys, ‘De ruiters van de Apocalyps. Alcoholisme, tuberculose, syfilis en degeneratie in medisch België, 1870-1940’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 115:1 (2002) 26-46.

⁵¹⁶ Lucia Zedner, *Women, crime and custody in Victorian England* (New York 1991) 219-296.

⁵¹⁷ Nys, ‘De ruiters’, 27. Christianne Smit, ‘”Het heele luidloos-rottend ellende-monument der hoofdstad”. Aandacht voor sloppen in Amsterdam’ *De negentiende eeuw* 28:2 (2004) 166-181, aldaar 171; Hide, *Gender and class*, 19-20.

⁵¹⁸ Nys, ‘De ruiters’, 41.

⁵¹⁹ Nys, ‘De ruiters’, 38; Zedner, *Women, crime and custody*, 222-226.

⁵²⁰ Gemma Blok, ‘Dronkenschap zonder alcohol. Het bevlogen leven van drankbestrijder prof. dr. Jacob van Rees (1854-1928)’ in: Amanda Kluveland e.a.eds., *Genezen. Opstellen bij het afscheid van Marijke Gijswijt-Hofstra* (Amsterdam 2005) 118-127, aldaar 123.

Desondanks geloofden artsen zoals Van Rees dat zij bovengenoemde bedreigingen konden keren, onder andere door maatregelen om de alcoholconsumptie te beperken.⁵²¹

De Italiaanse criminoloog Cesare Lombroso zag de ‘zedelijk krankzinnige’ als een geboren misdadiger met als belangrijke kenmerken een gebrek aan moreel besef en zelfbeheersing. De zedelijke krankzinnigen zouden niet alleen in hun gedrag, maar ook in hun uiterlijk, door degeneratietekenen (onder andere aan de vorm van de schedel waar te nemen) van anderen verschillen.⁵²² Lombroso bepleitte een onderscheid tussen de gelegenheidsmisdadiger die door de omstandigheden tot crimineel gedrag kwam, en de ‘geboren misdadiger’ met een congenitale criminele aanleg.⁵²³ De laatste zou al te identificeren zijn nog voor dat deze zich aan enig crimineel feit schuldig had gemaakt. De geboren misdadiger had veel eigenschappen gemeen met epileptici, alcoholisten en krankzinnigen die leden aan histerie en *insania moralis*.⁵²⁴ Laatstgenoemde ‘ziekte’ zagen veel psychiaters als een erfelijke degeneratieve neurose, die zich al tijdens de jeugd manifesteerde in extreem leugenachtig, lui en wreed gedrag en een gebrek aan schaamte. ‘Zedelijk krankzinnigen’ leden vaak aan epilepsie en aan deformaties van hun schedel. Er zou sprake zijn van gedeeltelijke krankzinnigheid die alleen betrekking had op het gevoel (een gebrekkig ontwikkeld ethisch vermogen), maar het verstand intact liet.⁵²⁵

Of de ‘zedelijk krankzinnige’ volledig identiek was aan de geboren misdadiger was een punt van discussie onder psychiaters. Velen rekenden alcoholisten, bedelaars, landlopers, zakkenrollers en zedendelinquenten tot deze categorie: mensen die herhaaldelijk relatief kleine vergrijpen pleegden waarmee zij de samenleving veel overlast bezorgden. De vraag wat te doen met deze groep leverde veel discussie op in juridische en psychiatrische kringen en leidde tot de ontwikkeling van de forensische psychiatrie.⁵²⁶ Belangrijke psychiaters uit die tijd, zoals Jelgersma en Winkler, waren ervan overtuigd dat geboren misdadigers zich door bijzondere anatomische kenmerken onderscheidden.

Ondanks alle commotie in strafrechtelijke en medische kringen over het bestaan van een criminele onderklasse waarvan de nakomelingen door overerving steeds verder zouden ontaarden, bleek *insania moralis* als diagnose nauwelijks voor te komen (gemiddeld één procent van het totaal aantal (psychiatrische) opnames per jaar). Dit was zelfs in een instelling als de rijkskrankzinnigeninrichting in Medemblik het geval, waar vooral geesteszieken vanuit de gevangenissen terechtkwamen.⁵²⁷ Daarbij speelde ook een rol dat psychiaters niet erg genegen waren om dit soort lastige patiënten op te nemen.⁵²⁸ Andere psychiaters uit die tijd wezen vooral op de invloed van de fysieke en sociale omgeving op het begaan van criminele

⁵²¹ Nys, ‘De Ruiters’, 38.

⁵²² Oosterhuis e.a., *Verziekte zenuwen*, 210.

⁵²³ Ibidem, 209.

⁵²⁴ Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 226; Oosterhuis e.a., *Verziekte zenuwen*, 210.

⁵²⁵ Oosterhuis e.a., *Verziekte zenuwen*, 212; De Ridder, ‘Voorlichting van de psychiater’, 43-44.

⁵²⁶ Oosterhuis e.a., *Verziekte zenuwen*, 212, 220-222.

⁵²⁷ Denise de Ridder, ‘Voorlichting van de psychiater aan de strafrechter rond de eeuwwisseling: diagnose of vonnis’ in Frans Koenraadt eds., *Ziek of schuldig? Twee eeuwen forensische psychiatrie en psychologie* (Gouda/Amsterdam 1991) 35-48, aldaar 43; Oosterhuis e.a., *Verziekte zenuwen*, 213-214.

⁵²⁸ De Ridder, ‘Voorlichting van de psychiater’, 44; Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 230.

activiteiten. De Franse psychiater Lacassagne was hier een belangrijke exponent van.⁵²⁹ In de praktijk gingen beide visies op de oorzaken van ‘krankzinnigheid’ en criminaliteit (aangeboren versus gevolg van de omgeving, endogene versus exogene factoren) in de loop der jaren steeds meer door elkaar heenlopen en was er eerder sprake van een verschil in accenten.⁵³⁰

De preoccupatie met het verval van de bevolking, in zowel kwantitatieve als kwalitatieve zin, intensiveerde tijdens het interbellum. Het hoge tempo waarin de samenleving veranderde riep sterke tegenreacties op. Democratisering, individualisering, secularisering en modernisering vormden een bedreiging voor ‘de hoeksteen van de samenleving’. Hierbij ging het niet alleen om dalende geboortecijfers, maar ook om de gezondheid van het nageslacht. Want terwijl de productieve leden van de bevolking meer en meer aan geboortebeperving deden, leek de onderlaag van de samenleving zich juist ongebreideld voort te planten.⁵³¹ Deze onderlaag bestond uit mensen die zich in leven hielden met ongeregeld werk zoals sjouwen of venten. Aan hen was het emancipatieproces en de economische positieverbetering van de arbeiders grotendeels voorbijgegaan.⁵³² Terwijl aan de ene kant dalende geboortecijfers de aandacht vroegen, waren er eveneens bekommernissen over immigratie en overbevolkte krottenwijken.⁵³³ Ook het gedrag van jonge meisjes, die in toenemende mate bioscopen en danszalen bezochten, verontrustte de autoriteiten in deze periode. Zij associeerden dit met zedelijk verval en degeneratie: reden waarom deze meisjes beschermd, heropgevoed of gestraft moesten worden.⁵³⁴

De vrees voor de ondermijning van de ‘levenskracht van de bevolking’ door degeneratie bracht vele westerse landen tot een eugenetische bevolkingspolitiek. Deze bleek vooral te passen bij een sociaaldemocratische staatopvatting, waarin het individu zo nodig ondergeschikt gemaakt mocht worden aan het belang van het collectief.⁵³⁵ Overdracht van erfelijke eigenschappen en omgevingsfactoren speelden als oorzaak beide een rol in het dominante publieke vertoog in veel westerse landen.⁵³⁶ Stephen Snelders en Toine Pieters spreken in dit verband over ‘plastische’ opvattingen. Hiermee doelen zij op flexibele en kneedbare meningen,

⁵²⁹ Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 223; Sanne Struijk, *De ISD in perspectief. Een studie naar de ISD-maatregel in het licht van het Nederlands strafrechtelijk sanctiestelsel ter bestrijding van recidive en criminele overlast* (Nijmegen 2011) 22-23.

⁵³⁰ Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 223-224.

⁵³¹ Jan van Bavel en Jan Kok, “De levenskracht van de bevolking”. Sociale en demografische kwesties in de Lage Landen tijdens het interbellum’ in: Jan Kok en Jan van Bavel eds., “*De levenskracht van de bevolking*”. Sociale en demografische kwesties in de Lage Landen tijdens het interbellum (Leuven 2010) 9-22.

⁵³² De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 200.

⁵³³ Van Bavel e.a., ‘De Levenskracht’, 16-18; Leo Lucassen, ‘Op het breukvlak van individu en gemeenschap. Europese sociaaldemocraten en een “Brave New World” in de 20ste eeuw’ in: Kok e.a. *‘De levenskracht der bevolking’*, 285-320; Patricia van den Eeckhout, “De onbewoonbare krotten zijn etterende middens, waar al de ziekten van het sociaal korps gisten”. De kruistocht tegen de krotwoningen in het interbellum’ in: Kok e.a., *De levenskracht*, 321-352.

⁵³⁴ Margo de Koster, ‘Los van god, gezin en natie. Problematisering en criminalisering van ongeoorloofde seks van jonge vrouwen in de vroege twintigste eeuw’ in: Kok e.a., “*De levenskracht der bevolking*”, 355-384.

⁵³⁵ Lucassen, ‘Op het breukvlak van individu en gemeenschap’, 289-290.

⁵³⁶ Ibidem, 289.

die het gevolg waren van pragmatisme en eclecticisme en die in wisselwerking met de wetenschap, maar niet als afgeleide daarvan tot stand komen.⁵³⁷

In Nederland kreeg een verregaande eugenetische bevolkingspolitiek door een combinatie van factoren, anders dan in Zwitserland en Zweden, geen voet aan de grond. Een belangrijke factor hierin was dat de Nederlandse staat terughoudender optrad en meer overliet aan het particuliere initiatief en de gemeenten. Nederlandse socialisten zochten de oplossing voor de 'ontoelaatbaren' of 'onmaatschappelijken' in de grote steden vooral in heropvoeding. Dit vond onder meer plaats in aparte wooncomplexen en woonscholen.⁵³⁸ Verregaande eugenetische maatregelen, zoals verplichte sterilisatie van mensen die in de visie van de staat onproductief en onaangepast waren, waren hier niet aan de orde. Dit was het evenmin in landen, zoals Engeland, waar sterke politieke en religieuze verschillen consensus over eugenetische maatregelen tegenhielden.⁵³⁹ Vooral arme vrouwen met geestelijke of lichamelijke beperkingen waren het slachtoffer van de eugenetische politiek van sommige staten.⁵⁴⁰

De Nieuwe of Moderne Richting in het strafrecht

De nieuwe ideeën over krankzinnigheid en criminaliteit leidden in de rechtswetenschap tot het in twijfel trekken van het uitgangspunt van het klassieke strafrecht, dat uitgaat van een vrije wil en individuele verantwoordelijkheid.⁵⁴¹ Bovengenoemde ideeën stonden haaks op het proportionaliteitsbeginsel in het klassieke strafrecht: dat de zwaarte van de straf recht evenredig moest zijn aan de ernst van de misdaad. Belangrijke exponenten van deze Nieuwe of Moderne Richting waren de Oostenrijkse jurist Franz von List, de Belgische Adolphe Prins en, in Nederland, Gerardus van Hamel. Zij waren van mening dat in het strafrecht de focus zou moeten verschuiven van de misdaad naar de misdadiger. Straf moest zorgvuldig afgestemd worden op de aard van de dader. Niet de schuldvraag, maar de criminele persoonlijkheid en haar oorzaken waren essentieel. Daarmee kwam het accent ook sterker op preventie dan op vergelding te liggen. Vertegenwoordigers van de Moderne Richting bepleitten een onderscheid tussen gelegenheidsovertreders, verbeterbare delinquenten en onverbeterlijke criminelen. Bij de eersten kon de rechtbank volstaan met tijdelijke hechtenis, voor de tweede groep was heropvoeding de beste remedie en voor de laatsten restte niets anders dan langdurige opsluiting. Bescherming van de samenleving kwam steeds centraler te staan. Potentiële misdadigers moesten worden opgespoord nog voordat zij een strafbaar feit konden begaan.⁵⁴² Zo lag in het jeugdrecht begin twintigste eeuw de focus niet uitsluitend op kinderen die al een overtreding

⁵³⁷ Stephen Snelders en Toine Pieters 'Van degeneratie tot individuele gezondheidsopties. Het maatschappelijk gebruik van erfelijkheidsconcepten in de twintigste eeuw', *Gewina* (2003) 26:4, 203-215, aldaar 203-204.

⁵³⁸ Lucassen, 'Op het breukvlak van individu en gemeenschap', 309-310; De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 239.

⁵³⁹ Lucassen, 'Op het breukvlak van individu en gemeenschap', 313.

⁵⁴⁰ Ibidem, 293.

⁵⁴¹ Oosterhuis e.a., *Verzichte zenuwen*, 210; R.F. Aksay, *Bestaanrecht van sancties. De grondslagen en doelen van sancties volgens de gereformeerde strafethiek, de klassieke richting en de moderne richting* (Weert 2022) 51-68; Fijnaut, *Criminologie en strafrechtsbedeling*, 194; Harsin, 'Gender, class, and madness', 1057-1059; Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 223.

⁵⁴² Oosterhuis e.a., *Verzichte zenuwen*, 210-211; Aksay, *Bestaansrecht*, 57.

hadden begaan. Ook jeugdigen die zich zouden kunnen ontwikkelen tot delinquenten liepen het risico met rechtbanken en verbeteringsinstellingen in aanraking te komen.⁵⁴³

De reden dat veel juristen open stonden voor de opvattingen van de Nieuwe Richting had te maken met het geringe succes van het klassieke strafrecht in het terugbrengen van de criminaliteit en recidive.⁵⁴⁴ Recidivisten verdienden speciale aandacht omdat zij de samenleving veel last bezorgden. Hiermee beantwoordden zij aan het beeld van de onverbeterlijke crimineel of gewoontemisdadiger.⁵⁴⁵ In het verlengde van de opvatting dat misdaad niet alleen een moreel-juridische kwestie was maar eerder een pathologisch fenomeen, bepleitten ‘moderne’ juristen een rol voor wetenschappers uit andere disciplines, zoals artsen, psychiaters, biologen en sociologen in de rechtspleging.⁵⁴⁶

3.5 Samenvatting en conclusie

De vrouwen die tussen 1886 en 1934 in een RWI terechtkwamen maakten veel veranderingen mee. Industrialisatie maakte de weg vrij naar moderne economische groei en versterkte de trek naar de stad. Aanvankelijk was het resultaat voor veel mensen: meer onzekerheden en ontberingen door de conjuncturele schommelingen en benauwde en onhygiënische woon- en arbeidsomstandigheden in overvolle steden. Werkloosheid, ziekte, invaliditeit, ouderdom en dood vormden belangrijke bestaansrisico's in een periode waarin sociale wetgeving in de kinderschoenen stond. Armenzorg en filantropische initiatieven konden het lot van de armen enigszins verzachten, maar waren aan voorwaarden gebonden. Zij gingen vaak vergezeld van een verregaande bemoeienis om de leefstijl van de armen te ‘verbeteren’. Zelfbeheersing, soberheid, spaarzaamheid en zindelijkheid waren deugden die in een economie die steeds afhankelijker werd van arbeidsdiscipline extreem belangrijk waren.

In deze context conflicteerden bedelen, zwerven en openbare dronkenschap steeds meer met het ideaalbeeld van een gedisciplineerde arbeidersklasse, waarin de man de kost verdiende en de vrouw verantwoordelijk was voor een huiselijke omgeving. Laatstgenoemde moest verhinderen dat haar echtgenoot zijn heil in het café zocht en daarnaast de kinderen opvoeden tot ‘oppassende’ burgers. Degenen die zich daar niet aan conformeerden liepen het risico om verstoken van hulp te blijven. Voor hen waren er huizen van bewaring, gevangenissen, heropvoedingsgestichten en rijkswerkinrichtingen. Ook deze hadden, naast straf, afschrikking en bescherming van de samenleving, verbetering door disciplineren tot doel.

Wiegertje moet het als arme weduwe met vier kleine kinderen zwaar gehad hebben. Misschien kreeg zij aanvankelijk hulp van de armenzorg, maar waarschijnlijk onvoldoende om te overleven. Ongehuwd moederschap had haar situatie ongetwijfeld verergerd. Dit was mogelijk de reden dat zij op een gegeven moment in de bedelaarsgestichten en later in een rijkswerkinrichting terechtkwam, waar zij zich ‘uitmuntend’ gedroeg. De RWI fungeerde voor haar wellicht eerder als een tijdelijke noodoplossing dan als straf. Dat er ondanks alle hiaten nog zoveel over deze vrouwen bekend is, is te danken aan de behoefte zoveel mogelijk over

⁵⁴³ Laura Nys, *Het hart van Gabriel B. Jongeren en hun gevoelens in Belgische heropvoedingsinstellingen voor jeugddelinquenten, 1890-1965* (Proefschrift Universiteit Gent 2020) 7.

⁵⁴⁴ Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 224.

⁵⁴⁵ Aksay, *Bestaansrecht*, 57.

⁵⁴⁶ Oosterhuis e.a., *Verward van geest*, 210; Aksay, *Bestaansrecht*, 59; Oosterhuis, e.a., *Verziekte zenuwen*, 223-224.

hen vast te leggen. De reden hiervoor was de wens grip te krijgen op het arme deel van de bevolking.

Om te bepalen of, en zo ja waarom, de RWI voor vrouwen zoals Wiegertje als een tijdelijk onderkomen in tijden van nood kon functioneren, behandelt het volgende hoofdstuk de specifieke context van de rijkswerkinrichtingen, in het bijzonder die voor de vrouwen.